

Εισαγωγή στη συνάφεια θεολογίας και λειτουργικοῦ λόγου (Βίβλος, Δόγμα, Ἦθος)

τοῦ πρωτοπρ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη

(Εισήγηση στό II Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο στελεχῶν I Μητροπόλεων μέ γενικό θέμα:

«Ο Λειτουργικός λόγος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας σήμερα», (Τήνος, 19-21 Σεπτεμβρίου 2011),

ή ὁποία δημοσιεύθηκε στό περιοδ. Ἐκκλησία, ἔτος ΠΘ, τεύχ. 7^{ον}, Ἰούλιος 2012, σ. 399-416)

Προκαταρκτικά τινά

Ἡ ἀνάγνωση καί μόνο τοῦ τίτλου τοῦ ὑπό πραγμάτευση θέματος ἀναδεικνύει σαφέστατα πρὸς μελέτη τρία ζητούμενα: τή θεολογία, τό λειτουργικό λόγο καί τή μεταξὺ αὐτῶν συνάφεια. Καί, βέβαια, γιά νά διασφαλιστεῖ ὁ πειρασμός τῆς ἀοριστολογίας, ὁ ὑπότιτλος στό θέμα ὀριοθετεῖ τήν περιοχὴ τῆς ἀναφορᾶς μας, πού εἶναι τρεῖς θεολογικές περιοχές πολὺ συγκεκριμένες: ἡ Βίβλος, τὸ Δόγμα καί τὸ Ἦθος. Αὐτὰ συγκροτοῦν, ἐν εἴδει κεφαλαίων, καί τὸ τριμερές τῆς πραγματεύσεώς μας.

1. Ἡ Βίβλος ὡς πεδίο ἔκφρασης τῆς συνάφειας θεολογίας καί λειτουργικοῦ λόγου

Εὐθύς ἐξαρχῆς, θὰ πρέπει νά λεχθεῖ ὅτι τῆ συνάφεια τῆς βιβλικῆς θεολογίας καί τοῦ λειτουργικοῦ λόγου δὲν τὴν ἀναζητοῦμε στή μορφή, στὸν τρόπο διατύπωσης, ἔκφρασης τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, ἀλλὰ κυρίως στὴν οὐσία καί τὸ περιεχόμενό του. Ἀσφαλῶς ὑπάρχει φραστική συνάφεια μεταξὺ τοῦ βιβλικοῦ καί τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Μάλιστα δέ, ὀρισμένες φορές, ἡ συνάφεια εἶναι τόσο στενὴ πού ξεφεύγει ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν ὑπαινιγμῶν καί τῶν συμβολικῶν ἀναγωγῶν καί φτάνει στὴν αὐτούσια παράθεση τοῦ βιβλικοῦ λόγου ἢ στὴν παράθεση παραλλαγμένων ρηματικῶν τύπων καί ἄλλων γλωσσικῶν μορφῶν τοῦ βιβλικοῦ λόγου ἀνάλογα μέ τῆς τεχνικές ἀπαιτήσεις τῶν ποιητικῶν μέτρων, τῆς προσομοιακῆς ψαλμωδίας κ. ἄ. τοῦ λειτουργικοῦ λόγου.

Γνωρίζουμε ἀσφαλῶς ὅτι ὁ βιβλικὸς λόγος εἶναι κατὰ μοναδικότητα ἢ αὐθεντικὴ πληροφόρηση γιά τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου, τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς κτίσεως στὴ φθορὰ καί τὸ θάνατο, τὴν ἀναγγελία καί προετοιμασία τῆς λύτρωσης καί τῆς ἀποκατάστασης μέσω τῆς παιδαγωγίας τῆς παλαιοδιαθηκῆς περιόδου, τὴν ἔναρξη τῆς σωτηρίας διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου, τὴν ἀναγγελία τῶν ἐσχάτων καί τῆς εἰσόδου ἤδη στὴν ἐσχατολογικὴ περίοδο.

Κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸ βιβλικὸ λόγο ὁ προσευχητικὸς λειτουργικὸς λόγος ἔρχεται νά δώσει σάρκα καί ὄστά σέ ὅσα εὐχεται καί ἐπιδιώκει νά πράξει ἡ Ἐκκλησία χάριν τῆς οἰκοδομῆς καί σωτηρίας τῶν τέκνων τῆς.

Στὴ συνέχεια, προκειμένου νά τεκμηριωθοῦν ὅλα τὰ ἀμέσως προηγούμενα, ἀκολουθεῖ ἡ συγκεκριμένη ἀναφορὰ σὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ μας παράδοση.

Ἔτσι, παρατηροῦμε ὅτι στὴν ἀκολουθία τοῦ ἔσπερινοῦ, ἐκτὸς τῆς παράθεσης ἐκτενοῦς αὐτούσιου βιβλικοῦ λόγου μέ τὴν ἀνάγνωση καθημερινὰ τοῦ ψαλτηρίου, ὅπως προβλέπει τὸ μοναχικὸ τυπικὸ, ὁ εἰσαγωγικὸς ψαλμὸς 103 (προοιμιακός) ἀναπαριστᾷ τὴν πράξη τῆς Δημιουργίας, ὅπως ἐμφανίζεται πρὸ τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων στό Α' κεφάλαιο τῆς

Γενέσεως. Μάλιστα δὲ ὁ στίχος: «ὁ ἥλιος ἐγνω τὴν δύσιν αὐτοῦ ἔθου σκότος καὶ ἐγένετο νύξ»¹ ἀναπαράγει φραστικά τὸ κείμενο τῆς Γενέσεως πὺ κατακλείει τὴ δημιουργικὴ πράξη τοῦ Θεοῦ τὴν ἀναφερομένη σὲ κάθε ἡμέρα τῆς δημιουργίας: «καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ...»² κ.λπ. Στὴν ἴδια ἀκολουθία στὴ ζ' εὐχή τοῦ λυχνικοῦ ὑπάρχει ἀναφορὰ στὴν πράξη τῆς δημιουργίας: «ὁ πᾶσαν τὴν κτίσιν ἐν σοφίᾳ δημιουργήσας· ὁ διαχωρίσας ἀνά μέσον τοῦ φωτός καὶ ἀνά μέσον τοῦ σκότους καὶ τὸν μὲν ἥλιον θέμενος εἰς ἑξουσίαν τῆς ἡμέρας, σελήνην δὲ καὶ ἀστέρας εἰς ἑξουσίαν τῆς νυκτός...».

Στὸ Μέγα Ἀπόδειπνο στὴν εὐχή-προσευχὴ τοῦ βασιλέως Μανασσῆ ὑπάρχει στὸ εἰσαγωγικὸ τῆς μέρος ἢ διατύπωση: «ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν σὺν παντί τῶ κόσμῳ αὐτῶν ὁ πεδήσας τὴν θάλασσαν τῶ λόγῳ τοῦ προστάγματός σου· ὁ κλείσας τὴν ἄβυσσον, καὶ σφραγισάμενος αὐτὴν τῶ φοβερῶ καὶ ἐνδόξῳ ὀνόματί σου...».

Στὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, στὴν η' ὠδή, ἢ ὁποῖα παρουσιάζει τὸν ὕμνο τῶν ἁγίων τριῶν παιδῶν³ ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερα στοὺς ὕμνους τῶν φωταγωγικῶν, στοὺς ψαλμοὺς τῶν αἰνῶν, ἰδιαίτερα τὸν 148^ο, περιγράφεται ἡ πράξη τῆς δημιουργίας ὡς αἰτία χαρᾶς καὶ δοξολογίας καὶ εὐγνωμοσύνης ἀπέναντι στὸ Θεό, τὸ χορηγὸ παντός ἀγαθοῦ, ὅπως ἀνάλογα ἢ ἐκπληξη καὶ εὐγνωμοσύνη πὺ βίωσε ὁ προπάτορας Ἀδάμ, ὅταν ὁ Θεὸς τὸν ἔθεσε ὡς βασιλέα πάσης τῆς δημιουργίας⁴ καὶ, κυρίως, ὅταν τοῦ προσέφερε ὡς «βοηθὸν κατ' αὐτόν»⁵ τὴν Εὐα. Γί' αὐτὸ καὶ ἡ ἐκπληξὴ του ἀποτυπώθηκε στὰ λόγια: «τοῦτο νῦν ὅστων ἐκ τῶν ὄστων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου· αὐτὴ κληθήσεται γυνή, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρός αὐτῆς ἐλήφθη αὐτὴ...»⁶.

Τώρα αὐτὴ τὴ βιβλικὴ διήγηση, πὺ ἀφορᾶ στὴ δημιουργία τοῦ πρώτου ζεύγους, τὴ βλέπουμε νὰ ἀναπαράγεται ἐπίσης καὶ στὰ λόγια τῶν εὐχῶν τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου τοῦ ἐν χρήσει ἐντύπου εὐχολογίου μὲ συμπερίληψη αὐτούσια τῶν ὡς ἄνω παραθεμάτων τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως. Ἔτσι, ἡ πρώτη μεγάλη εὐχή, πὺ ἀκολουθεῖ τὰ εἰρηνικὰ, ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια: «Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός, ὁ τὴν πλευρὰν τοῦ προπάτορος Ἀδάμ διὰ τὴν σὴν φιλανθρωπίαν εἰς γυναιῖκα μεταμορφώσας, καὶ εὐλόγησας αὐτούς, καὶ εἰπὼν· «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε, καὶ κατακυριεύσατε τῆς γῆς»⁷ καὶ ἀμφοτέρους αὐτούς ἐν μέλος ἀναδείξας διὰ τῆς συζυγίας...». Ἡ ἐπόμενη δεύτερη μεγάλη εὐχή⁸ ἐπαναλαμβάνει τὰ ἴδια περιστάτικα τῆς δημιουργίας τῶν πρωτοπλάστων, ἐμπλέκοντας αὐτούσια παραθέματα βιβλικοῦ λόγου⁹, καὶ καταλήγει στὸ προκείμενο κύριο αἶτημα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου πὺ εἶναι: «Αὐτός καὶ νῦν, Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, κατάπεμψον τὴν χάριν σου τὴν ἐπουράνιον ἐπὶ τοὺς δούλους σου

¹ Ψαλμ. 103, 19-20.

² Γέν. 1, 5 κ. ἑξ.

³ Δαν. 3, 28 κ. ἑξ.

⁴ «... καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς» (Γέν. 1, 26).

⁵ Γέν. 2, 18.

⁶ Ὁ.π., 2, 23.

⁷ Ὁ.π., 1, 28.

⁸ Καὶ οἱ δύο αὐτὲς εὐχὲς δὲν ἀπαντῶνται στὸν ὑπ' ἀριθμ. 336 ἑλληνικὸ βαρβερινό κώδικα καὶ οὔτε ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν ἅγιο Συμεῶν Θεσσαλονίκης. Βέβαια στὸν ὡς ἄνω ἑλληνικὸ κώδικα παραδίδεται στὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας μία ἐκτενὴς εὐχή μὲ τίτλο: «εὐχή ἄλλη εἰς γάμους», ἢ ὁποῖα κατὰ ἓνα συμπληρωματικὸ τρόπο μοιάζει φραστικά καὶ ἐννοιολογικά μὲ τίς δύο ὡς ἄνω ἐκτενεῖς εὐχὲς ἀλλὰ καὶ ἄλλες μικρότερες, ὅπως ἡ εὐχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας... εὐλόγησον αὐτῶν εισόδους καὶ ἐξόδους...» (βλ. Stefano Parenti e Elena Velkovska, *L' Eucologio Barberini gr. 336*, Roma 2000, σ. 187-188).

⁹ Βλ. Γέν. 2, 18 καὶ 2, 23-24.

τούτους (τόν δεῖνα) καί (τήν δεῖνα)» κ.λ.π. Στή συνέχεια στήν ἐπόμενη σύντομη παλαιά καθαγιαστική εὐχή τοῦ Γάμου: «Ὁ Θεός ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοός τόν ἄνθρωπον...»¹⁰, ἀκόμη πιό ξεκάθαρα ζητεῖται ἀπό τὸ Χριστό, ὅπως τότε πού ἐνεργοῦσε ὡς δημιουργικός ἄσαρκος Λόγος τοῦ Θεοῦ, νὰ ἐνεργήσῃ καί τώρα ὡς σαρκωμένος Λόγος: «αὐτός καί νῦν, Δέσποτα, ἐξαπόστειλον τήν χεῖρα σου ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου καί ἄρμωσον τόν δούλον σου (τόνδε) καί τήν δούλην σου (τήνδε), ὅτι παρά σου ἀρμόζεται ἀνδρί γυνή...». Εἶναι σαφές δηλαδή ὅτι, ὅπως ὁ Θεός μέ τήν πράξη τῆς δημιουργίας ἔγινε νυμφαγωγός καί χάρισε στόν Ἀδάμ τήν Εὐά ὡς «βοηθόν κατ' αὐτόν», τὸ ἴδιο καί τώρα, ὁ ἴδιος Θεός, πάλι ὡς νυμφαγωγός μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ζητεῖται προσευχητικά μέσω τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, νὰ παρέμβῃ τώρα, «νῦν», ὥστε νὰ ἐπανέλθῃ ἡ δημιουργία στήν ἀρχική της κατάσταση τοῦ «καλά λίαν»¹¹.

Ἐπομένως, ἐδῶ δὲν πρόκειται γιά φραστική συνάφεια τοῦ βιβλικοῦ καί τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, ἀλλά γιά ὄντολογική, ὑπαρξιακή συνάφεια τοῦ περιγραφομένου μέ τὸ βιβλικό λόγο γεγονότος (δημιουργία τοῦ πρώτου ζεύγους) μέ τὸ, μέσω τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, ἐπιδιωκόμενο ἴδιο γεγονός (τήν ἐν Χριστῷ ἔνωση τῶν νῦν νυμφευομένων).

Ἔχουμε ἐπαληθευμένη τὴ συνάφεια Δημιουργίας καί ἀναδημιουργίας μέσω τῆς θείας ἐνσαρκώσεως. Μάλιστα δὲ ἡ ἐν τῷ Χριστῷ ἔνωση τῶν πρὶν διεστώτων (θείας καί ἀνθρωπίνης φύσεως)¹² καθιστᾷ πλέον ἰσχυρὴ καί περισσότερο -ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἔκφραση- βατὴ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἴδιου στόχου, δηλαδή τῆς μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ, τὴ θεοκοινωνία.

Στὸ μυστήριο τοῦ Βαπτίσματος, στήν κύρια εὐχή τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος, μετὰ τὴν προκαταρκτικὴ ἔκφραση θαυμασμοῦ γιά τὸ ἔργο τῆς Δημιουργίας μέ τὰ λόγια: «Μέγας εἶ, Κύριε, καί θαυμαστά τὰ ἔργα σου, καί οὐδεὶς λόγος ἐξαρκέσει πρὸς ὕμνον τῶν θαυμασίων σου» ἀκολουθεῖ πιστὴ περιγραφή τῆς βιβλικῆς διήγησης γιά τὴ δημιουργία: «Σὺ γάρ βουλήσει ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα, τῷ σῶ κράτει συνέχεις τὴν κτίσιν, καί τῇ σῇ προνοίᾳ διοικεῖς τὸν κόσμον. Σὺ ἐκ τεσσάρων στοιχείων τὴν κτίσιν συναρμόσας τέτταρσι καιροῖς τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐστεφάνωσας. Σέ τρέμουνσιν αἱ νοεραὶ πᾶσαι Δυνάμεις· σέ ὕμνεῖ ἡλιος· σέ δοξάζει σελήνη· σοὶ ἐντυγχάνει τὰ ἄστρα· σοὶ ὑπακούει τὸ φῶς· σέ φρίττουσιν ἄβυσσοι· σοὶ δουλεύουσιν αἱ πηγαί. Σὺ ἐξέτεινας τὸν οὐρανόν ὡσεὶ δέρριν· σὺ ἐστερέωσας τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων· σὺ περιετείχισας τὴν θάλασσαν ψάμμω· σὺ πρὸς ἀναπνοάς τὸν ἀέρα ἐξέχεας». Στὴ συνέχεια τῆς ὡς ἄνω εὐχῆς, ἀφοῦ γίνῃ σύντομη νύξη γιά τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ τόνος πίπτει στὸ μυστήριο τῆς θείας ἐνσαρκώσεως καί περιγράφονται οἱ συνέπειες γιά τὸν ἄνθρωπο. Καί, βέβαια, μία ἄμεση σχετικὴ συνέπεια εἶναι ὁ ἁγιασμός τῶν ὑδάτων τοῦ Ἰορδάνη μέ τὴ βάπτισμα τοῦ Κυρίου καί δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου, ὁ ἁγιασμός καί ὀλόκληρης τῆς κτίσεως. Αὐτὸ τὸ γεγονός τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως τῆς ἀνθρώπινης φύσεως καί τῆς ἐν Ἰορδάνη ἀνακαινίσεως ὀλόκληρης τῆς κτίσεως ἐπιδιώκεται καί σὲ κάθε βάπτισμα γιά κάθε ἄνθρωπο χωριστὰ καί γιά ὀλόκληρη τὴν κτίση. Ἔχουμε δηλαδή στὸ μυστήριο τῆς Βαπτίσεως συνέχεια καί «ἐπέκταση» τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καί ἀναγεννήσεως, καθαγιασμοῦ τῆς κτίσεως. Ἐπομένως,

¹⁰ Μαρτυρεῖται στόν ὑπ' ἀριθμ. 336 ἑλληνικό βαρβερινό κώδικα (βλ. Stefano Parenti..., ὁ.π., σ. 186).

¹¹ Βλ. Γέν. 1, 31.

¹² Πρβλ. γ' ὡδή, γ' τροπάριο τοῦ δευτέρου κανόνα τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως: «Ἡ γῆ ἐορτάζει καί χορεύει, ἀγάλλεται ὁ οὐρανός τῇ Ἀναλήψει σήμερον τοῦ Ποιητοῦ τῆς κτίσεως, τοῦ προφανῶς ἐνώσαντος τὰ διεστώτα βουλήματι» καθὼς καί τὴν παρεμφερῆ ἔκφραση τοῦ Κοντακίου τῆς ἑορτῆς: «Τὴν ὑπὲρ ἡμῶν πληρώσας οἰκονομίαν, καί τὰ ἐπὶ γῆς ἐνώσας τοῖς οὐρανοῖς...».

ὅτι παραδίδει ἡ Βίβλος ὡς δημιουργική πράξη τοῦ Θεοῦ, ἐπαναλαμβάνει ἡ Ἐκκλησία μὲ τὴν προσευχητική διαδικασία τοῦ λειτουργικοῦ λόγου.

Προχωρῶντας μέσα στὴν ἴδια λογική καὶ χρησιμοποιῶντας τὴν ἴδια μεθοδολογία βλέπουμε ὅτι στίς ἀρχαῖες λειτουργίες (Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, Ἀποστόλου Μάρκου) ἀλλὰ καὶ στίς λεγόμενες «βυζαντινές» (Μεγάλου Βασιλείου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου) στὴν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς, στερεοτύπως, στὸ εἰσαγωγικό τους μέρος ὑπάρχει συσχετισμὸς μὲ τὴν ὑπὸ τῆς Βίβλου παραδιδόμενη πράξη τῆς δημιουργίας. Βλέπουμε, δηλαδή, ὅτι οἱ συντάκτες τῶν εὐχῶν τῆς ἀναφορᾶς, πρὶν νὰ συνδέσουν τὸ δεῖπνο τῆς εὐχαριστίας μὲ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο τοῦ Κυρίου καὶ νὰ παραστήσουν ἀφηγηματικὰ ὅλο τὸ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Κυρίου, ὅπως αὐτὸ παραδίδεται στίς εὐαγγελικὲς διηγήσεις, αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναφερθοῦν καὶ στὴν πράξη τῆς δημιουργίας, ἢ ὅποια ὁδηγήθηκε στὴν πτώση μὲ τὴν πτώση τῶν πρωτοπλάστων καὶ ἐπανέρχεται στὸ «ἀρχαῖο κάλλος» μὲ τὴν θεία ἐνανθρώπηση. Ἡ ἐπιβεβαίωση γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές εἶναι ἡ διαδικασία καθαγιασμοῦ τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν καὶ ἡ μεταβολή τους σὲ εὐχαριστιακὰ δῶρα. Τὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα, δηλαδή, ἀπὸ βασικὲς ἀνθρώπινες τροφές, ἀπὸ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ προορισμένα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη «χρεία», μεταβάλλονται σὲ δῶρα τῆς εὐχαριστίας, σὲ οὐράνια τροφή, ἀφοῦ τὸ εὐχαριστιακὸ δεῖπνο εἶναι ἀπὸ τώρα πρόγευση καὶ μετοχή στὸ δεῖπνο τῆς βασιλείας.

Ἐπανερχόμενοι, ὁμως, στὴν ἀναφορὰ μας στὸ θέμα τῆς δημιουργίας, ἐπισημαίνουμε ὅτι στὴν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς τῆς λειτουργίας τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» διαλαμβάνονται τὰ κάτωθι σαφέστατα, πολὺ παραστατικὰ καὶ μάλιστα πολὺ ποιητικὰ λόγια: «Σὺ γὰρ εἶ ... ὁ τὰ πάντα ἐκ τοῦ μή ὄντος εἰς τό εἶναι παραγαγὼν διὰ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ· ... Σὺ γὰρ, Θεέ αἰώνιε, δι' αὐτοῦ τὰ πάντα πεποίηκας καὶ δι' αὐτοῦ τῆς προσηκούσης προνοίας τὰ ὅλα ἀξιοῖς... Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ σου, ὁ δι' αὐτοῦ πρὸ πάντων ποιήσας τὰ χερουβεὶμ καὶ τὰ σεραφεὶμ, αἰῶνας τε καὶ στρατιάς, δυνάμεις τε καὶ ἐξουσίας, ἀρχὰς τε καὶ θρόνους, ἀρχαγγέλους τε καὶ ἀγγέλους, καὶ μετὰ ταῦτα πάντα ποιήσας δι' αὐτοῦ τὸν φαινόμενον τοῦτον κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ. Σὺ γὰρ εἶ ὁ τὸν οὐρανὸν ὡς καμάραν στήσας καὶ ὡς δέρριν ἐκτείνας καὶ τὴν γῆν ἐπ' οὐδενὸς ἰδρύσας γνώμη μόνη· ὁ πήξας στερέωμα καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν κατασκευάσας· ὁ ἐξαγαγὼν φῶς ἐκ θησαυρῶν καὶ τῇ τούτου συστολῇ ἐπαγαγὼν τὸ σκότος εἰς ἀνάπαυλαν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ κινουμένων ζώων· ὁ τὸν ἥλιον τάξας εἰς ἀρχὰς τῆς ἡμέρας ἐν οὐρανῷ καὶ τὴν σελήνην εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτός καὶ τὸν χορὸν τῶν ἀστέρων ἐν οὐρανῷ καταγράψας εἰς αἶνον τῆς σῆς μεγαλοπρεπειίας· ὁ ποιήσας ὕδωρ πρὸς πόσιν καὶ κάθαρσιν, ἀέρα ζωτικὸν πρὸς εἰσπνοὴν καὶ ἀναπνοὴν καὶ φωνῆς ἀπόδοσιν διὰ γλώττης πληττούσης τὸν ἀέρα καὶ ἀκοὴν συνεργουμένην ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἐπαῖειν εἰσδεχομένην τὴν προσπίπτουσαν αὐτῇ λαλιάν· ὁ ποιήσας πῦρ πρὸς σκότους παραμυθίαν, πρὸς ἐνδείας ἀναπλήρωσιν καὶ τὸ θερμαίνεσθαι ἡμᾶς καὶ φωτίζεσθαι ὑπ' αὐτοῦ· ὁ τὴν μεγάλην θάλασσαν χωρίσας τῆς γῆς καὶ τὴν μὲν ἀναδείμας πλωτὴν, τὴν δὲ ποσὶ βάσιμον ποιήσας καὶ τὴν μὲν ζώοις μικροῖς καὶ μεγάλοις πληθύνας, τὴν δὲ ἡμέροις καὶ ἀτιθά-σοις πληρώσας, φωτοῖς τὲ διαφόροις στέψας καὶ βοτάνοις, στεφανώσας καὶ ἄνθεσι καλλύνας καὶ σπέρμασι πλουτίσας· ὁ συστησάμενος ἄβυσσον καὶ μέγα κύτος αὐτῇ περιθεῖς, ἀλμυρῶν ὑδάτων σεσσωρευμένα πελάγη, περιφράξας δὲ αὐτὴν πύλαις ἄμμου λεπτοτάτης· ὁ πνεύμασι ποτὲ μὲν αὐτὴν κορυφῶν εἰς ὀρέων μέγεθος, ποτὲ δὲ στρωννύων αὐτὴν εἰς πεδίου καὶ ποτὲ μὲν ἐκμαίνων χειμῶνι, ποτὲ δὲ πραῖνων γαλήνη, ὡς ναυσι-πόροις πλωτῆρσιν εὐκόλον εἶναι πρὸς πορείαν· ὁ ποταμοῖς διαζώσας τὸν ὑπὸ σοῦ διὰ Χριστοῦ γενόμενον κόσμον καὶ χειμάρροις ἐπικλύσας καὶ πηγαῖς ἀεναοῖς μεθύσας, ὄρεσι δὲ

περισφίγξας εἰς ἔδραν ἀτρεμῆ γῆς ἀσφαλεστάτην. Ἐπλήρωσας γάρ σου τὸν κόσμον καὶ διεκόσμησας αὐτὸν βοτάνοις εὐόσμοις καὶ ἰασίμοις, ζώοις πολλοῖς καὶ διαφόροις, ἀλκίμοις καὶ ἀσθενεστέροις, ἐδωδίμοις καὶ ἐνεργοῖς, ἡμέροις καὶ ἀτιθάσοις, ἐρπετῶν συριγμοῖς, πτηνῶν ποικίλων κλαγγαῖς, ἐνιαυτῶν κύκλοις, μηνῶν καὶ ἡμερῶν ἀριθμοῖς τρόπων τάξεσι, νεφῶν ὀμβροτόκων διαδρομαῖς εἰς καρπῶν γονάς καὶ ζώων σύστασιν, σταθμὸν ἀνέμων διαπνεόντων, ὅτε προσταχθῶσι παρά σου, τῶν φυτῶν καὶ τῶν βοτάνων τὸ πλῆθος. Καὶ οὐ μόνον τὸν κόσμον ἐδημιούργησας, ἀλλὰ καὶ τὸν κοσμοπολίτην ἄνθρωπον ἐν αὐτῷ ἐποίησας, κόσμου κόσμον ἀναδείξας. Εἶπας γὰρ τῇ σῆ Σοφία· «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ». Διὸ καὶ πεποίηκας αὐτὸν ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ σώματος σκεδαστοῦ, τῆς μὲν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, τοῦ δὲ ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων· καὶ δέδωκας αὐτῷ κατὰ μὲν τὴν ψυχὴν τὴν λογικὴν διάγνωσιν, εὐσεβείας καὶ ἀσεβείας διάκρισιν, δικαίου καὶ ἀδίκου παρατήρησιν, κατὰ δὲ τὸ σῶμα τὴν πένταθλον ἐχαρίσω αἴσθησιν καὶ τὴν μεταβατικὴν κίνησιν. Σὺ γάρ, Θεὲ παντοκράτορ, διὰ Χριστοῦ παράδεισον ἐν Ἐδέμ κατὰ ἀνατολὰς ἐφύτευσας παντοίων φυτῶν ἐδωδίμων κόσμῳ καὶ ἐν αὐτῷ, ὡς ἂν ἐν ἐστία πολυτελεῖ, εἰσήγαγες αὐτόν, κἄν τῷ ποιεῖν νόμον δέδωκας αὐτῷ ἔμφυτον, ὅπως οἴκοθεν καὶ παρ' ἑαυτοῦ ἔχοι τὰ σπέρματα τῆς θεογνωσίας...»¹³.

Στὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τῆς λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου καταγράφεται ἡ διατύπωση: «Ὡς ἀληθῶς ἄξιόν ἐστι καὶ δίκαιον, πρέπον τὲ καὶ ἐποφειλόμενον σὲ αἰνεῖν, σὲ ὑμνεῖν, σὲ εὐλογεῖν, σὲ προσκυνεῖν, σὲ δοξολογεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν τῷ πάσης κτίσεως ὁρατῆς τὲ καὶ ἀοράτου δημιουργῷ, τῷ θησαυρῷ τῶν αἰώνιων ἀγαθῶν, τῇ πηγῇ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, τῷ πάντων Θεῷ καὶ δεσπότη· ὃν ὑμνοῦσιν οἱ οὐρανοὶ καὶ οἱ οὐρανοὶ τῶν οὐρανῶν καὶ πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτῶν, ἡλιός τε καὶ σελήνη καὶ πᾶς ὁ τῶν ἀστρῶν χορός, γῆ, θάλασσα καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, ...»¹⁴.

Στὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τῆς λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Μάρκου ὑπάρχει παρόμοια διατύπωση: «Ἀληθῶς γὰρ ἄξιόν ἐστίν καὶ δίκαιον, ὀσιόν τε καὶ πρέπον καὶ ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἐπωφελές, ὃ ὢν δέσποτα Κύριε Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ, σὲ αἰνεῖν, σὲ ὑμνεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν, σοὶ ἀνθομολογεῖσθαι νύκτωρ τε καὶ καθ' ἡμέραν ἀκαταπαύστῳ στόματι καὶ ἀσιγήτοις χεῖλεσι καὶ ἀσιωπήτῳ καρδίᾳ, σοὶ τῷ ποιήσαντι τὸν οὐρανὸν καὶ τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ, γῆν καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ, θαλάσσας, πηγὰς, ποταμούς, λίμνας καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, σοὶ τῷ ποιήσαντι τὸν ἄνθρωπον κατ' ἰδίαν εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, ᾧ καὶ ἐχαρίσω τὴν ἐν παραδείσῳ τρυφήν...»¹⁵.

Ἐκεῖ, ὁμῶς, ποῦ εἶναι τὰ πράγματα ἐντελῶς οἰκεία, εἶναι στίς «βυζαντινὲς λειτουργίες», μὲ τρόπο συνοπτικὸ στὴ λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ πιὸ ἐκτενέστερο στὴ λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου.

Στὴ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Ἄξιον καὶ δίκαιον σὲ ὑμνεῖν... Σὺ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς παρήγαγες καὶ παραπεσόντας ἀνέστησας πάλιν...».

Στὴ θεία λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, στὴ λεγόμενη εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς, ποῦ κατακλείει τὰ «πληρωτικά», μετὰ τῆ Μ. Εἴσοδο, ὑπάρχει ἡ φράση: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίσας

¹³ Ἰωάννης Φουντούλης, *Θεία λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, Κείμενα Λειτουργικῆς 13, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 41-44.

¹⁴ Ἰωάννης Φουντούλης, *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου*, Κείμενα Λειτουργικῆς 5, ἔκδ. β', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 56.

¹⁵ Ἰωάννης Φουντούλης, *Θεία λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου*, Κείμενα Λειτουργικῆς 3, ἔκδ. β', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 44-45.

ἡμᾶς καὶ ἀγαγὼν εἰς τὴν ζωὴν ταύτην...». Ἐνῶ στὴν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς ὑπάρχουν οἱ χαρακτηριστικὲς φράσεις: «Δέσποτα τῶν ἀπάντων, Κύριε οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ πάσης κτίσεως, ὀρωμένης τε καὶ οὐχ ὀρωμένης, ὁ καθήμενος ἐπὶ θρόνου δόξης καὶ ἐπιβλέπων ἀβύσσους...», «... ὅτι ἐν δικαιοσύνῃ καὶ κρίσει ἀληθινῇ πάντα ἐπήγαγες ἡμῖν· πλάσας γὰρ τὸν ἄνθρωπον, χοῦν λαβῶν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ εἰκόνι τῆ σῆ, ὁ Θεὸς τιμήσας, τέθεικας αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς...».

Ἀκόμη, θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ βιβλικὸς λόγος εἴτε τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἴτε τῆς Καινῆς καταχωρίζεται αὐτούσιος καὶ ἐντάσσεται στὴν ὅλη δομὴ καὶ στόχευση τῆς λατρείας καὶ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Ἔτσι, στὶς δεσποτικὲς καὶ θεομητορικὲς ἑορτὲς τὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα ἐκτὸς τοῦ ὅτι συνιστοῦν τὴ βάση, τὴν ἱστορικὴ ἀφήγησι τοῦ ἐορταζόμενου γεγονότος, ἐμπνέουν τοὺς ὑμνογράφους, οἱ ὁποῖοι συνθέτουν ὕμνους ποὺ λειτουργοῦν ὡς ἐρμηνευτικὰ σχόλια τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων. Ὅρισμένα μάλιστα καινοδιαθηκικά, ἰδιαίτερα, ἀναγνώσματα προσδιορίζουν ὀλοκληρωτικὰ τὸ ἐορτολογικὸ καὶ ὑμνολογικὸ περιεχόμενο τῆς ἀγομένης ἑορτῆς. Αὐτὸ συμβαίνει ἰδιαίτερα τὴν περίοδο τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου. Ἀκόμη καὶ στὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα στὶς μνήμες τῶν Ἁγίων ἐπιδιώκεται συσχετισμὸς μὲ τὸ πρόσωπο, τὴν ιδιότητα τοῦ Ἁγίου, γι' αὐτὸ ἔχουμε εὐαγγελικὰ καὶ ἀποστολικὰ ἀναγνώσματα ἀνταποκρινόμενα σὲ ἱεράρχες, ἱερομάρτυρες, ὄσιους κ.λ.π. Στὶς λεγόμενες δὲ περιστάτικες εὐχὲς καὶ ἀκολουθίες ἢ συνάφεια λειτουργικοῦ καὶ βιβλικοῦ λόγου εἶναι πασίδηλη, γιατί ἀκριβῶς ὅλα πρέπει νὰ ὑπηρετοῦν τὸν ὑπὸ τῆς σχετικῆς ἀκολουθίας ἐπιδιωκόμενο λειτουργικὸ καὶ προσευχητικὸ στόχο.

Ἐπομένως, ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν μέχρι τώρα συνάγεται ἓνα πρῶτο συμπέρασμα ὡς πρὸς τὴ συνάφεια βιβλικοῦ καὶ λειτουργικοῦ λόγου. Ὅπως στὴ Βίβλο ἰσχύει τὸ «αὐτὸς εἶπε καὶ ἐγενήθησαν, αὐτὸς ἐνετείλατο καὶ ἐκτίσθησαν»¹⁶, τὸ ἴδιο καὶ στὸ λειτουργικὸ λόγο μὲ τὴν παρέμβασή του διὰ τῆς χάριτος τοῦ Παναγίου καὶ Τελεταρχικοῦ Πνεύματος παράγονται συγκεκριμένα ἀποτελέσματα. Ἀκόμη καὶ σὲ λειτουργικὲς περιοχὲς ποὺ ὑπερισχύει ὁ συμβολισμὸς, ὅπως εἶναι ἡ ἀκολουθία τῆς ἱερᾶς προσκομιδῆς, τὰ προκείμενα εὐχαριστιακὰ εἶδη δὲν εἶναι πλέον ὅπως ἦταν πρὶν, ἀλλὰ μὲ τὴν προσκομιδὴ γίνονται εὐλογημένα δῶρα, δέχονται μίαν προκαταρκτικὴ εὐλογία, ἓναν «προαγιασμό» καὶ κινοῦνται στὴν πορεία τοῦ καθαγιασμοῦ ποὺ εἶναι τὸ μεῖζον ἀποτέλεσμα. Μάλιστα δὲ στὴ θεία λειτουργία, διὰ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, τῶν ἱεραρχικῶν πράξεων καὶ εὐλογιῶν, καταγράφεται μίαν συγκεκριμένη πορεία μετάβασης ἀπὸ τὰ σύμβολα στὴν πραγματικότητα ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι ὁ Χριστὸς τοῦ ὁποῖου τὸ σωτηριῶδες ἔργο στὴν ἱερά προσκομιδὴ ἀναπαρίσταται συμβολικά σὲ ὅλα τοῦ τὰ στάδια, ἀπὸ τὴ Γέννησι μέχρι καὶ τὴ Δευτέρα Παρουσία, σὲ πρῶτο μέρος τῆς θείας λειτουργίας βρίσκεται μυστικὰ ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινότητος, μέσω τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου, καὶ τελικὰ παρίσταται ρεαλιστικὰ ἀπὸ τὰ δῶρα τῆς θείας εὐχαριστίας, καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἐπιγείου θρόνου τῆς δόξης Του, ποὺ εἶναι ἡ ἱερά τράπεζα τῆς ἱεραρχίας μας¹⁷.

2. Τὸ Δόγμα ὡς πεδίο ἔκφρασης τῆς συνάφειας θεολογίας καὶ λειτουργικοῦ λόγου

Μεταξὺ δόγματος καὶ λατρείας ἢ, πιὸ συγκεκριμένα, μεταξὺ δόγματος καὶ λειτουργικοῦ λόγου ὑπάρχει ἄμεση σχέση. Ἡ λατρεία καὶ ὁ λειτουργικὸς λόγος ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ δογματικὴ

¹⁶ Ψαλμ. 148, 5.

¹⁷ Γιά περισσότερα βλ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη, *Αναβαθμοὶ Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2008, σ. 49-71.

διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ δόγμα διαμόρφωσε τὸν πυρήνα, τὴν οὐσία τῆς λατρείας καὶ ἡ λατρεία μὲ τὸ λειτουργικὸ τῆς λόγου ἐκφράζει τὴ δογματικὴ διδασκαλία. Ἡ σχέση δηλαδὴ τῶν δύο αὐτῶν πραγματικοτήτων εἶναι γενετική, κινεῖται σὲ ἀμοιβαία ἐξάρτηση καὶ ἀλληλοπεριχώρηση. Ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία ἔβλεπε νὰ συμβαδίζουν ὁ κανόνας τῆς πίστεως (*lex credendi*) μὲ τὸν κανόνα τῆς προσευχῆς (*lex orandi*). Μάλιστα δὲ ὁ λειτουργικὸς προσευχητικὸς λόγος ἀποδεικνύεται στὴν πράξη ὡς ὁ καλύτερος, πιστότερος τρόπος ἔκφρασης καὶ ἀποτύπωσης τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ τοῦτο, γιατί ὁ λειτουργικὸς λόγος μὲ τὴν πλαστικότητα καὶ τὴν ποιητικότητα στὴν ἔκφρασή του μπορεῖ νὰ ἀποδώσει μὲ σύντομες φράσεις κεφάλαια ὁλόκληρα τῆς δογματικῆς διδασκαλίας¹⁸. Ἀκόμη, ἡ Ἐκκλησία ἐπιστράτευσε τὸ λειτουργικὸ λόγος, προκειμένου νὰ διακηρύξει καὶ τὴν καταδίκη τῶν ἀποκλίσεων ἀπὸ τὴν ὀρθὴ δογματικὴ διδασκαλία, ὅπως εἶναι οἱ αἱρέσεις. Ἔτσι αἰτιολογεῖται καὶ ὁ ὁμολογιακὸς χαρακτήρας τῆς λατρείας μεταξὺ τῶν διαφόρων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν. Γι' αὐτὸ καὶ κατ' ἀκολουθία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξει κοινὴ λατρεία (*inter-communio*) μεταξὺ τῶν χριστιανῶν διαφορετικῶν ὁμολογιῶν, γιατί προηγεῖται δογματικὴ ἀπόκλιση, διαφοροποίηση, ἡ ὁποία ἀποτυπώνεται ἀσφαλῶς καὶ στὴ λατρεία, στὸ λειτουργικὸ λόγος. Ἡ ὀρθὴ καὶ ἀσφαλῆς διαδικασία προσέγγισης τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν εἶναι νὰ προηγεῖται ἡ δογματικὴ προσέγγιση, ἕως καὶ τὴν ἐνότητα, τὸ ἐνιαῖο τῆς διδασκαλίας, ὥστε αὐτὸ νὰ βιωθεῖ, νὰ ἐκφραστεῖ καὶ νὰ διακηρυχθεῖ διὰ μέσου τῆς κοινῆς λατρείας, τοῦ ἐνιαίου λειτουργικοῦ λόγου, ἂν καὶ ὅποτε αὐτὸ κατὰ εὐδοκία Θεοῦ καὶ ἀγαθῆ βουλήσει τῶν διαλεγόμενων ἀνθρώπων ἤθελε συμβεῖ.

Κατ' ἀρχὰς θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ὅπως ἀποτυπώνεται στὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἰδιαίτερα στὸ Λευιτικὸ καὶ στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, ὁ Θεὸς ἐνδιαφέρεται ὁ ἴδιος μὲ τις παρεμβάσεις καὶ ὑποδείξεις Του στὸ Μωυσῆ καὶ τὸν Ἰσραὴλ γενικὰ γιὰ τὸν τόπο τῆς λατρείας (Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου, Ναός), γιὰ τὸν τρόπο τῆς λατρείας (θυσίαι, ἐορτές, προσευχές), γιὰ τὰ θεσμοθετημένα κύρια πρόσωπα τῆς λατρείας (ἀπὸ τὸ γένος τοῦ Λευῖ, ἱερεῖς κ.ἄ.) καὶ μάλιστα διὰ τῶν ἀπεσταλμένων Του τῶν προφητῶν ἐποπτεύει τὴν καθαρότητα τῆς λατρείας, τὴν πιστὴ τέλεση τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ σὲ συνεργασία μὲ τὸ Μωυσῆ θεσμοθετηθέντων λατρευτικῶν παραδόσεων.

Ἐπομένως, ἡ βασικὴ διδασκαλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιὰ τὸ θεόθεν ὡς πρὸς τὴν καταγωγή τῆς λατρείας καὶ γιὰ τὸ ἀπόλυτο τῆς ἀφοσιώσεως σ' αὐτήν, ἰσχύει καὶ περνάει ὡς βασικὴ διδασκαλία καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἀλλὰ καὶ οἱ μαθητὲς Του ὡς γνήσιοι Ἰουδαῖοι θητεύουν στὸ Ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων, ἐκπληρώνουν τις καθορισμένες προσευχητικὲς ὑποχρεώσεις τους καὶ, προκειμένου γιὰ τὸν Κύριο, δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ποῦ νὰ ἀναφέρει ὅτι προσέφερε στὸ Ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων θυσιά¹⁹. Αὐτὸ ἐκ τῶν ὑστέρων φαίνεται φυσικὸ καὶ ἀναμενόμενο, ἀφοῦ ὁ ἴδιος μὲ τὴ θυσίαν Του ἀντικατέστησε τις θυσίες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καθόσον τὸ αἷμα Του, ἀναμφισβήτητα, ἦταν καὶ εἶναι ἀσυγκρίτως δραστικότερο τοῦ αἵματος τῶν τράγων²⁰, καὶ ἀκόμη ἀντικατέστησε τὸ Ναὸ οἰκοδομῶντας μὲ τὴ θυσίαν Του νέο

¹⁸ Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης, *Τὰ ἰδιάζοντα λειτουργικὰ στοιχεῖα στὴν Ὀρθό-δοξὴ Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας*, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 1995, σ. 13-14.

¹⁹ Κ. Καραϊσαρίδης, *Ὁ Χριστιανικὸς Ναός, Λειτουργικὴ καὶ θεολογικὴ θεώρηση*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2007, σ. 61-63.

²⁰ Ἐβρ. 9, 12.

Ναό, τὴν Ἐκκλησία Του, τὸ σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ²¹. Στὴ συνέχεια οἱ ἅγιοι Απόστολοι, κατὰ παραγγελία τοῦ Κυρίου, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ θήτευαν στὸ Ναὸ καὶ τὴ συναγωγὴ γιὰ λόγους προσευχῆς καὶ ἀσκήσεως τοῦ κηρυκτικοῦ τοῦς ἔργου, προκειμένου γιὰ τὴ θεία εὐχαριστία συναθροίζονταν σὲ ιδιαίτερους χώρους καὶ πραγματοποιοῦσαν τὶς εὐχαριστιακὲς τοὺς συνάξεις, ἕως ὅτου αὐτοὶ οἱ χώροι καθιερώθηκαν καὶ ἀπετέλεσαν σταθεροὺς χώρους προσευχῆς καὶ τελέσεως τῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεων²². Ἐπομένως, ὅπως στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ λατρεία ξεκινάει ὡς ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐγκαθιστᾷ μία ἐμπειρικὴ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἡ χριστιανικὴ λατρεία θεμελιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Χριστὸ καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἐγκατάσταση ἐμπειρικῆς σχέσης μαζί Του.

Ἄρα μεταξὺ τῆς λατρείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἰσχύει τὸ ἴδιο ὡς πρὸς τὸ ἔναυσμα, τὸ κίνητρο. Ἡ διαφορὰ βρίσκεται στὴν οὐσία, στὴ μορφή καὶ τὸν τρόπο τῆς ἐπίτευξης τοῦ στόχου, γι' αὐτὸ καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη «συμπληρώνει» τὴν Παλαιὰ Διαθήκη²³. Ἐνῶ γιὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἰσχύουν ὅσα ἀκροθιγῶς καὶ αὐστηρὰ ὑπαινικτικὰ ἀναφέρθηκαν, ὡς πρὸς τὸν ἕτερο παράγοντα ἐπίδρασης ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τὴν παγανιστικὴ λατρεία, τὴν ἐθνικὴ λατρεία ἰσχύει ἡ ἄκρα ἐπιφύλαξη, ἀντίθεση καὶ καθαρὴ πολεμικὴ. Ἡ χριστιανικὴ λατρεία καὶ ἡ ἐθνικὴ λατρεία δὲν εἶναι συγκρίσιμα οὔτε ἀλληλοσυμπληρούμενα στοιχεῖα. Ἄλλο εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ ἄλλο ὁ Βελίαρ²⁴. Θὰ περιοριστοῦμε μόνο νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ὁ λειτουργικὸς λόγος, ἔστω καὶ στὴν ἀρτιότερη ἐκφρασὴ του, ὅπως εἶναι οἱ εὐχὲς τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς, οἱ ἱεροτελεστικὲς εὐχὲς τῶν ἱερῶν μυστηρίων, οἱ ὕμνοι τῆς ὀκτωήχου καὶ ἄλλων βιβλίων, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ προσπάθεια διατύπωσης τοῦ μυστηρίου τοῦ ἴδιου τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ οἰκονομίας καὶ ἰσχύει πάντα τὸ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου: «Θεὸν φρᾶσαι ἀδύνατον, νοῆσαι ἀδυνατώτερον»²⁵.

Δὲν ἰσχυε ὅμως τὸ ἴδιο στὴν ἐθνικὴ λατρεία. Στὴν προσευχὴ τῆς ἐθνικῆς λατρείας ἡ λέξη εἶχε σημασία καὶ θεωροῦνταν ὅτι ἦταν φορτισμένη μὲ μία ιδιαίτερη δύναμη. «Ἡ προσευχὴ συνόδευε ὅλες τὶς εὐσεβεῖς πράξεις στὸν ἀρχαῖο κόσμος. Σπονδές, θυσίες, προσφορὲς ἀπαρχῶν ἦταν ἀδιανόητες χωρὶς τὴ συνοδεία προσευχῆς. Ἡ τελετουργία τῆς προσευχῆς ἦταν διαποτισμένη ἀπὸ τὴ μέριμνα γιὰ τὴ σωστὴ λέξη. Κάθε λανθασμένη, κακὴ, χυδαία λέξη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι βλαβερή, νὰ ἀποτελέσει βλασφημία. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ σωστοῦ ὀνόματος τῆς θεότητας εἶχε πολὺ μεγάλη σημασία· ἰδίως τὰ κατάλληλα ἐπίθετα. Αὐτὰ τὰ ἐπίθετα συσσωρεύονται κατὰ τὸ δυνατόν, καὶ προσφέρονται στὸ Θεὸ γιὰ ἐπιλογὴ... Οἱ δημόσιες προσευχὲς ἔπρεπε νὰ εἰπωθοῦν σύμφωνα μὲ ἓνα αὐστηρὸ τυπικὸ, τὸ λεκτικὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποῦ ἦταν αὐστηρὰ καθορισμένο. Ἡ σωστὴ ἀπαγγελία του, ἀκόμα καὶ ἡ σωστὴ προφορὰ, εἶχε σημασία, ἐγγυόταν

²¹ Πρβλ. τὴν Παύλεια ὁρολογία πού ἀποτυπώνεται ἐνδεικτικὰ στὰ χωρία: *Α' Κορ.* 3, 10-17· *Β' Κορ.* 6, 16 κ.έξ· *Ἐφεσ.* 2, 20 κ.έξ.

²² Πρβλ. Κ. Καραϊσαρίδη, *Χριστιανικὸς Ναός...*, ὅ.π., σ. 102 κ.έξ.

²³ Πρβλ. *Ματθ.* 5, 17: «Οὐκ ἤλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι» καθὼς καὶ τὸ ἰδιόμελο τῶν ἀποστίχων τῆς ἐροτῆς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος: «ὁ πάλαι τῷ Μωσεῖ συλλαλήσας...», τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ φανέρωση στὸ Μωυσὴ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἄσαρκου Λόγου καὶ στὴ μεταμόρφωσή Του ἐνώπιον τῶν μαθητῶν Του ὡς σεσαρκωμένου, πλέον, Λόγου.

²⁴ Πρβλ. *Β' Κορ.* 6, 15· Κ. Καραϊσαρίδη, *Αναβαθμοὶ Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ὅ.π., σ. 177.

²⁵ Πρόκειται γιὰ τὴν παραλλαγὴ τῆς πλατωνικῆς ρήσης: «θεὸν νοῆσαι μὲν χαλεπὸν· φρᾶσαι δὲ ἀδύνατον...» ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο (Ἄπαντα τῶν ἁγίων Πατέρων, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τόμ. 1, κείμενο Α.Ι. Mason, εἰσαγωγὴ-μετάφραση-σχόλια Ἀρχιμ. Μελετίου Καλαμαρά, ἐκδ. «Ὁφελίμου βιβλίου», Ἀθήνα 1976, σ. 310.

τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς προσευχῆς: στήν ἀντίθετη περίπτωση ἡ προσευχή μποροῦσε νά εἶναι ἀναποτελεσματική ἢ καί νά σταθεῖ ἀφορμή κινδύνου»²⁶.

Παρά τίς ἀδυναμίες δηλαδή τοῦ ἀνθρώπινου λόγου νά ἐκφράσει τή θεία πραγματικότητα, ὁ Θεός διὰ λόγου καί φραστικῶν παραγγελμάτων ἐξέφρασε τὸ θέλημά Του (Δεκάλογος). Ὁ Ἄσαρκος Λόγος τοῦ Θεοῦ σαρκώθηκε καί φανέρωσε διὰ λόγου καί σημείων τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ στοὺς ἀνθρώπους. Ἰδιαίτερα δὲ στοὺς βιβλικὸ λόγον ἀποκαλύπτεται ὁ Θεός καί ζητεῖται ἡ συμμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἐκπεφρασμένο θέλημα τοῦ Θεοῦ, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώνεται διὰ στόματος τοῦ Κυρίου στίς εὐαγγελικὲς ἐπιταγές καί περιγράφεται καί παραδίδεται ὡς παραγγελία ἢ συμβουλή ἀπὸ τοὺς «αὐτόπτες καί ὑπηρέτες τοῦ λόγου»²⁷, τοὺς θεοκήρυκες ἀγίους Ἀποστόλους. Ἡ Ἐκκλησία, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν ἀποστόλων, διὰ μέσου τῶν θεοφόρων πατέρων «ἐδογματίσεν»²⁸, ἐξέφρασε τὴ διδασκαλία τῆς ἐπὶ τῶν ἐκάστοτε ἀναφυομένων προβλημάτων, ἀμφισβητήσεων καί συγχύσεων ἢ καί ἠθελημένων παραχαράξεων ἀπὸ μέρους τῶν συνειδητῶν ἢ καί ἀσυνειδήτως αἰρετιζόντων ἢ καί φανερῶν αἰρετικῶν. Ἔτσι, στίς συνοδικὲς ἀποφάσεις ἐξέδωκε ὅρους, ὅρια, δηλαδή σύνορα πού προσδιορίζουν τὴν περιοχὴ τῆς θείας πραγματικότητας καί πέραν, ἐκτὸς αὐτῶν τῶν ὁρίων, ὑπάρχει ἡ αἵρεση, ἡ ἴδια γνώμη. Τώρα αὐτὴ ἡ διαχρονικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας ἀποτυπώνεται κάλλιστα καί κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο στοὺς λειτουργικοὺς λόγους. Θὰ ἦταν μάταιο καί σχολαστικὸ νά παρέθετα λειτουργικὰ κείμενα πού καταγράφουν τὴν παραδεδομένη δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας. Δηλαδή νά παρέθετα, ἔστω καί ἐνδεικτικὰ, κείμενα ἀναφερόμενα στὰ κεφάλαια τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, ὅπως Τριαδολογία, Χριστολογία, Πνευματολογία, Ἐσχατολογία, Μυστηριολογία, Μαριολογία κ.ἄ. Ἡ διαπίστωση εἶναι εὐχερῆς στὸν καθένα, ἀφοῦ σὲ πολλές περιπτώσεις ὑπάρχει καί ἡ προειδοποίησις τοῦ ἴδιου τοῦ ὕμνου, π.χ. «Τριαδικὰ», «Δογματικὰ», «Θεοτοκία», «Σταυροθεοτοκία». Ἡ, πάλι, στοὺς ἐορτολογικοὺς λειτουργικοὺς ὕμνους μιᾶς ἐορτῆς ἀποτυπώνεται καθαρὰ τὸ ἐορτολογικὸ περιεχόμενό τῆς. Νομίζω ὅτι ἀρκεῖ νά ἐπισημανθεῖ τὸ ἀναντίρρητο γεγονός ὅτι ὁ λειτουργικὸς λόγος διατυπώνει ὀλόκληρη τὴν δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας καί μάλιστα κατὰ τρόπο ὑπομνηματιστικὸ, ἐπεξηγηματικὸ. Εἶναι φανερὸ ὅτι στοχεύει νά «περάσει» τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν στοὺς νοὺς καί τὴν καρδίαν τῶν ἀκροωμένων καί συμμετεχόντων στὴ λατρευτικὴ διαδικασία.

Ἐνα παράδειγμα τῆς ἄρρηκτης ζεύξης τῆς δογματικῆς διδασκαλίας καί τοῦ λειτουργικοῦ λόγου εἶναι τὸ ὅτι στήν ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος ἔχει ἐνταχθεῖ ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὡς βαπτισματικὸ κείμενο προετοιμασίας καί ὁμολογίας, τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Τὸ ἴδιο κείμενο ὑπάρχει καί στὴ θεία λειτουργία, πρὶν τὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς, πρὶν δηλαδή τὴν καθ' αὐτὸ θυσία, δηλώνοντας ὅτι ἡ ὀρθὴ λατρεία, ὁ λειτουργικὸς λόγος καί τὸ ἀνάλογο βίωμα εἶναι ἀλληλένδετα μὲ τὸ βίωμα τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας. Μάλιστα ἡ θέσις τοῦ στὴ θεία λειτουργία προσδιορίζει ὡς προϋπόθεσις τῆς συμμετοχῆς στοὺς λειτουργικοὺς γεγονόδες πού ἀκολουθεῖ τὴν ὁμολογία, τὸ βίωμα πρωτίστως τῆς ὀρθῆς πίστεως.

²⁶ Κ. Καραϊσαρίδης, *Αναβαθμοὶ Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ὁ.π., σ. 186 καί παραπομπή στοὺς Walter Burkert, *Αρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία*, ἐκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 170-172.

²⁷ Λουκ. 1, 2.

²⁸ Πρβλ. Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας («... οἱ διδάσκαλοι ὡς ἐδογματίσαν») καθὼς καί δοξαστικὸ τῶν αἰνῶν τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου («... τῶν ἁγίων πατέρων ὁ χορὸς... μίαν οὐσίαν ἐδογματίσεν καὶ φύσιν...»).

Επίσης, παρατηρούμε ότι και σε άλλους λειτουργικούς καιρούς, στις ακολουθίες του νυχθημέρου, καταχωρίζεται το Σύμβολο της Πίστεως. Αυτό σημαίνει ότι και η πιο άπλη «ιδιωτική» (με την έννοια ότι γίνεται και κατ' ιδίαν, χωρίς την παρουσία ιερέα) ακολουθία, όπως είναι το Μικρό Απόδειπνο, προϋποθέτει αποδοχή και βίωση όλου του πλέγματος της δογματικής διδασκαλίας, που καταχωρίζεται περιληπτικά στο Σύμβολο της Πίστεως, για να μην υπάρχει προφανώς, και ο ελάχιστος κίνδυνος, ώστε ο προσευχητικός λειτουργικός λόγος να έκτραπεί σε συναισθηματικά προσευχητικά σχήματα.

Στη θεία λειτουργία έχουμε πλήρη αποτύπωση του εὐχαριστιακοῦ δόγματος. Δηλαδή το γιατί και πότε ἄρχισε αὐτή ἡ θυσία, σε ποιὸν προσφέρεται, ἀπὸ ποιὸν προσφέρεται καὶ μετὰ τὴ συνέργεια τίνος καὶ γιὰ ποιὸ σκοπὸ. Ὁ Χριστὸς προσφέρει τὴ θυσία Του στὸν πατέρα Του, στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ Του («προσφέρων, προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος»), ὡς ἓνας τῆς Τριάδος, καὶ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὡς τὸ τρίτο Τριαδικὸ πρόσωπο. Ἡ θυσία τελειοῦται μετὰ τὴν κάθοδο καὶ συνέργεια τοῦ Παναγίου Πνεύματος. Ὁ λόγος τῆς προσφορᾶς τῆς θυσίας εἶναι ἡ δοξολογία τοῦ Θεοῦ (θεία εὐχαριστία) καὶ ὁ ἰλασμός - ἁγιασμός τῶν συμμετεχόντων ἀνθρώπων. Μάλιστα δὲ μέσω τοῦ λειτουργικοῦ λόγου παρουσιάζεται ἐνώπιόν μας ὁλόκληρο τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας, μετὰ ὅλες τὶς φάσεις του: τὴν ἀναγγελία τῆς ἔλευσης τοῦ Μεσσία, τὴν γέννηση, τὴν κηρυκτικὴ διαδικασία, τὰ Πάθη καὶ τὴν Ἀνάσταση, τὴν Ἀνάληψη καὶ τὴν ἀναμονὴ τῆς δευτέρας παρουσίας τοῦ Χριστοῦ. Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ μυστήριον ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ συμμετάσχει, νὰ ἔχει βίωμα, ὥστε στὸ τέλος τῆς θείας λειτουργίας νὰ μπορεῖ νὰ ἀναφωνεῖ διαπιστωτικά: «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐλάβομεν Πνεῦμα ἐπουράνιον, εὐρόμεν πίστιν ἀληθῆ ἀδιαίρετον τριάδα προσκυνοῦντες, αὕτη γὰρ ἡμᾶς ἔσωσεν»²⁹.

Ὅλα γενικὰ τὰ ἱερά μυστήρια λειτουργοῦν ὡς πύλη κοινωνίας μετὰ τὸ Χριστό, γιὰ αὐτὸ καὶ ἦταν παλαιότερα ἐνταγμένα μέσα στὴ θεία λειτουργία. Αὐτὴ ἡ πύλη παραμένει ἀνοιχτὴ μέχρι τὴ δευτέρα παρουσία τοῦ Κυρίου. Λέγει ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Καβάσιλας: «ταύτην τὴν ὁδὸν ὁ Κύριος ἔτεμεν εἰς ἡμᾶς ἐρχόμενος, καὶ ταύτην ἀνεῴξε τὴν πύλην εἰσελθὼν εἰς τὸν κόσμον· καὶ εἰς τὸν Πατέρα ἀνελθὼν, οὐκ ἠνέσχετο κλειῖσαι· ἀλλ' ἐξ ἐκείνου διὰ ταύτης ἐπιδημεῖ τοῖς ἀνθρώποις. Μᾶλλον δὲ πάρεστιν ἀεὶ καὶ μεθ' ἡμῶν ἐστὶ, καὶ ἔσται μέχρι παντός...»³⁰.

Στις δεσποτικὲς ἑορτὲς μέσω τῶν ὕμνων καὶ ἄλλων ἀναγνωσμάτων δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ κατανοηθοῦν οἱ διάφοροι σταθμοὶ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Στις θεομητορικὲς ἑορτὲς παρουσιάζεται ἡ συνέργεια τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου στὸ ἔργο τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Στις μνήμες τῶν Ἁγίων παρουσιάζεται μετὰ τὶς ἀκολουθίες τους τὸ πραγματικὸ, τὸ ἐφικτὸ τῆς κατὰ Θεὸν προκοπῆς καὶ θεοκοινωνίας, ἡ ἐπιβεβαίωση ὅτι ὄντως εἶναι δυνατὴ ἡ ἐν Χριστῷ τελείωση καὶ σωτηρία, γιὰ αὐτὸ καὶ καλοῦνται οἱ ἅγιοι σὲ μεσιτεία ὑπὲρ τῶν ἐν κόσμῳ ἀγωνιζομένων χριστιανῶν.

Ἀκόμη καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ λειτουργικὸ λόγο ἐντάσσονται καὶ δεήσεις καὶ προσευχὲς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἀποδεικνύει ὅτι ἀληθῶς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ζῶντες καὶ κεκοιμημένοι, ἀνήκουν στὴ μίᾳ Ἐκκλησίᾳ, στρατευομένη καὶ θριαμβεύουσα, καὶ ἀναμένουν τὴν ἐσχατολογικὴ ὁλοκλήρωση διὰ τῆς δευτέρας παρουσίας τοῦ Κυρίου. Πῶς ἀλλιῶς θὰ βίωνε ἡ Ἐκκλησία τὸ βασικότατο μυστήριον τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου; Μόνον μετὰ ὅλες τὶς ἑορταστικὲς ἀναστάσιμες

²⁹ Κ. Καραισαρίδης, *Ἀναβαθμοί...*, ὁ.π., σ. 71.

³⁰ Ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, Λόγος Α'*, Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν, ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 280.

ἐκφάνσεις καὶ ὄλο τὸ πλέγμα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ποὺ ἀναφέρεται ἐρμηνευτικά καὶ δοξολογικά στὸ γεγονός τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου.

Εἶναι περισσότερο ἀπὸ βέβαιο ὅτι ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ἐπιδιώκει νὰ διδάξει ὅλα τὰ δόγματα, τὴν εὐαγγελικὴ διδασκαλία, κάθε τί ποὺ εἶναι ἀρμόδιο, ἀπαραίτητο καὶ ὠφέλιμο στὸν ἀγώνα τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ κόσμου. Ἀκόμη, ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχή, μὲ τὸ λειτουργικὸ λόγο προσπάθησε νὰ ἀποκρούσει καὶ τὶς ἔξωθεν ἐπιρροές ἢ τὶς ἔσωθεν ἀπὸ αἰρετικά φρονήματα ἐμφανιζόμενες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ὀρθὴ διδασκαλία³¹.

Ἔτσι, στὴν προσπάθεια τῶν αἰρετικῶν νὰ διαδώσουν τὴ διδασκαλία τους μέσω ὕμνων, ἡ ἴδια ἀνέπτυξε τεράστιο ὕμνογραφικὸ ἔργο καὶ ἔδωσε ἔμφαση καὶ λαμπρότητα στὴ λατρεία της³². Γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι στοὺς αἰρετικούς ὕμνους τοῦ Ἀρείου (Θάλεια) ἡ Ἐκκλησία ἀπάντησε μὲ ἀνάλογο τρόπο. Ὁ ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σῦρος, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν αἴρεση τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ, συνέθεσε σχετικούς ὕμνους. Στὴ θεία λειτουργία βλέπουμε ὅτι ὑπάρχει σαφὴς στόχος καταπολέμησης τῶν ἀντιτριαδικῶν καὶ χριστολογικῶν δοξασιῶν μὲ τὴ χρήση τοῦ ὕμνου «ἅγιος ὁ Θεός», τοῦ ὕμνου «ὁ μονογενὴς Υἱός», τοῦ «Ἄξιόν ἐστι...» κ.ἄ. Ἀκόμη καὶ ἡ δυτικὴ ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ λαίλαπα τῆς προτεσταντικῆς ἀμφισβήτησης, μᾶλλον κατεδάφισεν τὸ εὐχαριστιακὸ δόγμα, προέβη κατὰ τὸ μεσαίωνα στὴ θέσπιση λιτανειῶν καὶ τελετῶν ἀνάδειξης τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, κακῶς, καὶ ἐπιστράτευσε μὲ ἀπόφαση τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου (1545-1563) τὴν πολιότητα, συνέχεια καὶ σαφήνεια τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς³³. Εἶναι, τέλος, χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ σήμερα οἱ λεγόμενες νεοπροτεσταντικὲς, ἢ καλύτερα πεντηκοστιανές, κινήσεις ἀρνοῦνται τὴν καθιερωμένη χρήση τοῦ δομημένου καὶ στοχευμένου λειτουργικοῦ λόγου καὶ καταφεύγουν σὲ ἀσυνάρτητες ἐμπνεύσεις τῆς στιγμῆς.

3. Τὸ ἦθος ὡς ἐπιδίωξη καὶ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίδρασης τοῦ λειτουργικοῦ λόγου

Ὁ λειτουργικὸς λόγος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπικαιροποιεῖ τὸ βιβλικὸ λόγο καὶ ἀναλύει τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις της, λειτουργεῖ παιδαγωγικά καὶ ἠθοπλαστικά πάνω στὰ μέλη τῆς λατρεύουσας κοινότητας.

Γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὅτι ὁ Ναὸς τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τὰ ἐν αὐτῷ τελούμενα σφυρηλατοῦσαν τὴν αὐτοσυνειδησία τοῦ ἔβραϊκοῦ λαοῦ, ὡς ἐκλεκτοῦ λαοῦ, καὶ διαμόρφωναν τὰ ἦθη καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἰουδαίων, ἀφοῦ στὸ Ναὸ καὶ τὶς συναγωγές πληροφοροῦνταν γιὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ μέσω τῆς ἐκπληρώσεως τῶν πάσης φύσεως τελετουργικῶν ἐπιταγῶν διαμόρφωναν τὴ συνείδηση τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ, πράγμα τὸ ὁποῖο προσδιόριζε καὶ τὶς ὑπόλοιπες πτυχές τοῦ καθημερινοῦ τους βίου.

Ἀνατρέχοντας στὴ ζωὴ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας παρατηροῦμε ὅτι ἡ λατρεία καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ λειτουργικὸς λόγος εἶχε πρωταρχικὴ σημασία, καθόσον ἰδιαίτερα μὲ τὴν τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τὶς ἄλλες προσευχὲς συγκροτοῦνταν ἡ Ἐκκλησία, ἀποκτοῦσε χριστοκεντρικὴ συνείδηση ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξή της καὶ διαμόρφωνε ἀνάλογα τὶς σχέσεις τῶν μελῶν της. Δηλαδή, μέσα στὴ λατρεύουσα πρωτοχριστιανικὴ κοινότητα δημιουργοῦνταν χριστοκεντρικὴ αὐτοσυνειδησία, ὁ Χριστὸς συνέχιζε κατὰ τρόπο μυστικὸ, πλὴν ὅμως ρεαλιστικὸ,

³¹ Iconom Petre Vintilescu, *Cultul și Erezia*, Pitești 1926, σ. 57 κ.ἑξ.

³² Ἰωάννης Φουντούλης, *Λειτουργικὴ Α', Εἰσαγωγή στὴ λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 31.

³³ Ὁ.π., σ. 34.

διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας τὴν ἱστορική Του παρουσία, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ὑπόσχεσή Του: «ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν ἕως τῆς συντελείας τῶν αἰώνων»³⁴. Αὐτὸ ὅμως εἶχε ὡς ἄμεση συνέπεια τὴ διαμόρφωση ἀνάλογου ἤθους, ἀνάλογου τρόπου ζωῆς, πού ἀπέρρεε ἀπὸ τὸ ὡς ἄνω βίωμα. Ἡ λατρεία καὶ ὁ λόγος της, δηλαδή, διαμόρφωναν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ σχετικὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων πού ἀποτυπώνει τὴ φυσιογνωμία τῆς πρώτης χριστιανικῆς κοινότητος τῶν Ἱεροσολύμων: «Ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς. Ἐγένετο δὲ πάση ψυχῇ φόβος, πολλὰ τε τέρατα καὶ σημεῖα διὰ τῶν ἀποστόλων ἐγένετο. πάντες δὲ οἱ πιστεύοντες ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχε· καθ' ἡμέραν τε προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ, κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας, αἰνοῦντες τὸν Θεὸν καὶ ἔχοντες χάριν πρὸς ὄλον τὸν λαόν. ὁ δὲ Κύριος προσετίθει τοὺς σωζομένους καθ' ἡμέραν τῇ ἐκκλησίᾳ»³⁵. Μὲ μία προσεκτικὴ παρατήρηση στὴν πιὸ πάνω περιγραφή τῆς ζωῆς τῆς πρώτης κοινότητος τῶν Ἱεροσολύμων βλέπουμε ὅτι κυριαρχοῦν στοιχεῖα λατρευτικὰ καὶ, ἐπομένως, ὁ λειτουργικὸς λόγος ἦταν ὁ κύριος μοχλὸς στὴν ἐμπέδωση αὐτῆς τῆς χριστοκεντρικῆς αὐτοσυνειδησίας. «Ἡ πρώτη ἀποστολικὴ χριστιανικὴ κοινότητα ἦταν κατεξοχὴν μία λατρεύουσα, προσευχομένη κοινότητα καὶ ἡ λειτουργικὴ ζωὴ της («καθ' ἡμέραν») ἦταν ὁ σημαντικότερος τρόπος ἔκφρασης καὶ ταυτόχρονα τὸ κύριο πεδίο φανέρωσης τῆς χριστοκεντρικῆς αὐτοσυνειδησίας της»³⁶. Αὐτὸ εἶχε σὰν συνέπεια νὰ δημιουργηθεῖ καὶ ἀνάλογο ἤθος, ἀνάλογη συμπεριφορὰ ὡς πρὸς τὴν καθημερινότητα: «ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχε»³⁷. Δηλαδή, εὐθὺς ἐξαρχῆς πρέπει νὰ δηλώσουμε ὅτι ὁ στόχος μας εἶναι νὰ ἀναδείξουμε ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ λειτουργικὸ ἤθος. Ὑπάρχει ἴσως μία διαφορὰ μεταξὺ λειτουργικοῦ ἤθους καὶ λειτουργικῆς εὐσέβειας. Τὸ ἤθος εἶναι περισσότερο δομικὸ, ὄντολογικὸ, ὑπαρξιακὸ στοιχεῖο, ἐνῶ ἡ εὐσέβεια εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἤθους, περισσότερο ὡς μία συμπεριφορὰ. Ἀμφότερα, ὅμως, προϋποθέτουν μία πραγματικότητα, τὴ χριστιανικὴ λατρεία, τὸ λειτουργικὸ λόγο. Αὐτὸ θὰ γίνῃ περισσότερο κατανοητὸ ἀπὸ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη.

Ἄν σταθοῦμε γιὰ λίγο στὴ θεία λειτουργία, θὰ δοῦμε ὅτι ὁ κύριος στόχος εἶναι ἡ ἔνωση, κοινωνία μὲ τὸν Τριαδικὸ Θεὸ καὶ τὸ Χριστὸ ἰδιαίτερα ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἡ ἔνωση τῶν πιστῶν μεταξὺ τους σὲ ἓνα μυστικὸ σῶμα, τοῦ Χριστοῦ. Οἱ χριστιανοὶ ἔχοντας πλέον μέσα στὴ θεία λειτουργία τὴ συναίσθηση ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὄντας μέλη Του, αἰσθάνονται κατὰ συνέπεια καὶ μεταξὺ τους ἀδελφοί. Ὅσο πιὸ βαθιὰ εἶναι ἡ συνείδηση τῆς ἐν Χριστῷ ἐνότητας, τόσο πιὸ ἐπιτακτικὴ φαίνεται ἡ ἔκφραση τῆς ἀδελφосύνης μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος. Ἡ ἴδια ἡ θεία λειτουργία εἶναι ἓνα μεγάλο σχολεῖο ἤθους καὶ χριστοπρεποῦς συμπεριφορᾶς³⁸.

Προσωπικὰ ἔχουμε πολλές φορές διερωτηθεῖ πῶς γιὰ παράδειγμα οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Βασίλειος ὁ Μέγας καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, οἱ ὁποῖοι ἀνέπτυξαν ἓνα τεράστιο

³⁴ Ματθ. 28, 20.

³⁵ Πράξ. 2, 42-47.

³⁶ Κ. Καραϊσαρίδης, *Ἐμπειρίες Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ἐκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1999, σ. 13.

³⁷ Πράξ. 2, 45.

³⁸ Κ. Καραϊσαρίδης, *Ἐμπειρίες...*, ὁ.π., σ. 38.

κοινωνικό έργο, ανεπανάληπτο ακόμη και για τὰ ἐκκλησιαστικά δεδομένα τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, συνδύασαν ἄριστα στό πρόσωπό τους τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἱερομύστη, δηλαδή τοῦ ἔχοντος βαθιά γνώση τῆς λατρείας καί συνεισέφεραν τὰ μέγιστα στή διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἡ ἀπάντηση πού δίνουμε στό ἐρώτημά μας εἶναι τό ὅτι οἱ ὡς ἄνω μεγάλοι πατέρες τῆς φιλανθρωπικῆς - κοινωνικῆς ἐργασίας τῆς Ἐκκλησίας τῆ βίωναν ὡς ἀπαύγασμα τοῦ λειτουργικοῦ τους βιώματος. Δηλαδή, βιώνοντας μέσα στή λατρεία τό ἔλεος τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ, στή συνέχεια, μετέφεραν στόν καθ' ἡμέραν βίο αὐτό τό βίωμα. Ὡς ἡλεημένοι οἱ ἴδιοι μετέφεραν φιλάνθρωπα τό ἔλεος καί τή φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ στό ποίμνιό τους. Ἴσως μόνο ἔτσι καί ἡ φιλανθρωπία στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας ἀποκτᾶ ἀσφαλεῖς θεολογικές καί πνευματικές βάσεις καί δέν κινδυνεύει νά ἐκτραπῆ σέ ἔργο ἀνθρωποκεντρικό καί μέ ἔντονα ἀκτιβιστικά στοιχεῖα, ἐν τέλει, σέ ἔργο ἐκκοσμικευμένο.

Ὁ μεγάλος ρῶσος συγγραφέας Νικολάι Γκόγκολ, στό τέλος τοῦ εὐσύνοπτου ἀλλά βαθυστόχαστου ὑπομνήματός του στή θεία λειτουργία, ὑπό μορφήν συμπερασματικῶν σκέψεων παραθέτει τὰ ἑξῆς διευκρινιστικά γιά τό θέμα μας λόγια: «Ἄν ὁ πιστός συμμετέχει σέ κάθε φάση τῆς μέ εὐλάβεια καί νήψη, ἡ ψυχὴ του θά μεταρσιωθεῖ· ἡ ἐκπλήρωση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ θά τοῦ φαίνεται εὐκολή· ὁ ζυγὸς τοῦ Κυρίου θά τοῦ εἶναι ἀπαλὸς καί τό φορτίο του ἑλαφρό. Ὅταν βγαίνει ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ὅπου παρακάθισε στό θεῖο Συμπόσιο τῆς ἀγάπης, στὰ πρόσωπα ὄλων τῶν ἀνθρώπων ἀντικρίζει τοὺς ἀδελφούς του. Καθὼς καταγίνεται μέ τίς καθημερινές του ἀσχολίες, στή δουλειὰ ἢ στό σπίτι ἢ ὅπου ἄλλοῦ βρίσκεται, ἀβίαστα διατηρεῖ μέσα του τὴν ὑψηλὴ ἀπόφαση μιᾶς τέτοιας ἀδελφικῆς σχέσης μέ ὄλους, καθὼς ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἀγάπη, πού ὁ Θεάνθρωπος ἔφερε ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς.

Ἄν ἔχει κάποιο ἀξίωμα, θά εἶναι πιὸ ἐπιεικὴς μέ τοὺς κατωτέρους του. Ἄν ὁ ἴδιος βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία ἄλλου, θά ὑπακούει πιὸ πρόθυμα καί θά ἐργάζεται πιὸ προσεκτικά. Ἄν δεῖ κανέναν πού νά ἔχει ἀνάγκη, ἢ καρδιά του, πιὸ πολὺ ἀπὸ ἄλλες φορές, θά τὸν παρακινήσει νά δώσει βοήθεια. Ἄν ὁ ἴδιος βρίσκεται σέ ἀνάγκη, μέ εὐγνωμοσύνη θά δεχθεῖ τὴν παραμικρὴ προσφορά, καί ποτὲ δὲ θά μπορέσει νά προσευχηθεῖ πιὸ εὐγνώμονα γιά τὸν εὐεργέτη του. Καί ὅλοι ὅσοι συμμετεῖχαν μέ νήψη στή θεία Λειτουργία, φεύγουν μεταμορφωμένοι, πιὸ γαλήνιοι, πιὸ ἀβροὶ στὶς σχέσεις τους μέ τοὺς ἄλλους, πιὸ καλοκάγαθοι, πιὸ πρόοι.

Γι' αὐτὸ λοιπόν, ὅποιος θέλει νά προκόψει καί νά γίνῃ καλύτερος, πρέπει νά συμμετέχει ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ συχνὰ στή θεία Λειτουργία, καί μάλιστα νά συμμετέχει προσεκτικὰ καί βιωματικά. Ἡ Λειτουργία, ἀδιόρατα καί μυστικά, οἰκοδομεῖ καί καταρτίζει τὸ χριστιανό. Κι ἂν ἡ κοινωνία μας δὲν ἔχει ὀλότελα ἀποσυντεθεῖ καί ἐρειπωθεῖ, ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲ χωρίζονται ἀπὸ θανάσιμο καί ἄσβεστο μῖσος, ἢ μυστικὴ αἰτία εἶναι ἡ θεία Λειτουργία, πού θυμίζει στόν καθένα μας τὴν ἀγία, τὴν οὐράνια ἀγάπη πρὸς τὸν ἀδελφό.

Ἔτσι, ὅσο συχνότερα μπορεῖ κανεὶς, πρέπει νά παίρνει μέρος, μέ θεῖο φόβο, πίστη καί ἀγάπη, σ' αὐτὸ τὸ ἱερὸ πανηγύρι τῆς Ἀγάπης. Κι ἂν συναισθάνεται πῶς εἶναι ἀνάξιος νά δεχθεῖ μέσα του τὸ Θεό, τὴν Ἀγάπη, ἄς κοιτάζῃ τουλάχιστον τοὺς ἄλλους, πού κοινωνοῦν, ὥστε, ἀνεπαίσθητα καί ἀδιόρατα, νά γίνῃται κάθε φορὰ λιγότερο ἀνάξιος.

Τεράστια καί ἀπροσμέτρητη μπορεῖ νά εἶναι ἀκόμα ἡ ἐπίδραση τῆς θείας Λειτουργίας, ἂν ὁ καθένας βάλῃ σὰν κανόνα στή ζωὴ του νά ἐκπληρῶνῃ ὅσα ἀκούει ἐκεῖ. Ὅλους τους διδάσκει ἐξίσου, σ' ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα καί σ' ὅλες τίς τάξεις ἐπενεργεῖ μέ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀπὸ τὸν ἄρχοντα ὡς τὸν ἔσχατο ἀπόκληρο, λέγοντάς τους τὸ ἴδιο πράγμα καί στὴν ἴδια γλώσσα,

διδάσκοντάς τους δηλαδή τὴν ἀγάπη, πού εἶναι ὁ «σύνδεσμος τῆς τελειότητος» (Κολ. 3, 14), τὸ κρυφὸ ἐλατήριο πού κινεῖ ἀρμονικὰ τὸ σύμπαν»³⁹.

Ἐπειδὴ δὲν ἐπιθυμοῦμε νὰ κλείσουμε τὸ παρὸν κεφάλαιο τῆς πραγμάτευσής μας μὲ τὸν ἀπόηχο τῶν βαθυστόχαστων καὶ ἀπολύτως σχετικῶν πρὸς τὸ θέμα μας σκέψεων τοῦ μεγάλου ρώσου θεολογοῦντος, ἐνίοτε, λογοτέχνη θὰ συνεχίσουμε τὴν ἀναφορά μας στὴ συνάφεια θεολογίας καὶ λειτουργικοῦ λόγου μὲ στόχευση τῆ δημιουργία ἡθους. Ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ὀρισμένα ἐκ πρώτης ὄψεως «τεχνικά» ζητήματα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου.

Ὅπου καὶ ὅταν μὲσω τοῦ λειτουργικοῦ λόγου παρίσταται ἐνώπιόν μας τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ καὶ ἰδιαίτερα τὸ σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Χριστοῦ, ταυτόχρονα προτείνεται ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτὸ συμμόρφωση τοῦ πιστοῦ. Ἔτσι, εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἐμφανῆς ἢ προσπάθεια τοῦ λειτουργικοῦ λόγου γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ στὴν ἐν Χριστῷ γέννηση τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ στὴ βάπτισις τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴν Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν ἐν Χριστῷ ἀφίερωση τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ στὴ σταύρωση τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴν Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ στὴν ἀνάστασις τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴν Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ στὴν πρόσληψις ἀπὸ τὸν πιστό τῆς συνεχοῦς εὐλογίας τοῦ Ἀναληφθέντος Χριστοῦ, ἀπὸ τὴν ἐπαγγελία καὶ ἀποστολὴ τοῦ Παναγίου Πνεύματος στὴν οἰκειοποίησις ἀπὸ τὸν πιστό τῆς ἐν πνεύματι χαρισματικῆς ζωῆς διὰ τῆς κοινωνίας τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ ὑποδοχῆς τῶν χαρισμάτων τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἀπὸ μέρους τοῦ μετὰ συνεπείας καὶ ἐν πνεύματι ταπεινώσεως ἀγωνιζομένου πιστοῦ, ἀπὸ τὴν μεταμόρφωσις τοῦ Χριστοῦ στὴν μεταμόρφωσις τοῦ πιστοῦ.

Σὲ μία εἰδικὴ μελέτη μας μὲ τίτλο: «Ἡ μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος στὴ βυζαντινὴ λειτουργία καὶ ὑμνογραφία»⁴⁰, προσπαθήσαμε νὰ καταδείξουμε ὅτι καὶ στὴν ἱερά προσκομιδὴ καὶ στὰ δύο μέρη τῆς θείας λειτουργίας, καταγράφεται μὲ τὸ λειτουργικὸ λόγο καὶ τίς ἱερουργικὲς πράξεις μία διαδικασία μεταμορφώσεως τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι μὲ τὴν ὅλη ἱερουργία τῆς προσκομιδῆς τὰ εὐχαριστιακὰ εἶδη δέχονται μία προκαταρκτικὴ εὐλογία καὶ κινοῦνται σὲ μία προοπτικὴ καθαγιασμοῦ. Ὑπὸ τὰ εὐχαριστιακὰ ὅμως δῶρα ἐκπροσωπεῖται ἡ ἴδια ἢ ἀνθρώπινη ὕπαρξις καὶ ἐπομένως προσφέρεται καὶ αὐτὴ ὡς θυσία μαζί μὲ τὰ ἴδια τὰ δῶρα⁴¹ γιὰ μία μεταμόρφωσις. Μάλιστα δὲ μὲ τὴν πράξις τῆς μνημόνευσης τῶν ὀνομάτων ζώντων καὶ τεθνεώτων στὴν ἱερά προσκομιδὴ μπαίνουν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ χριστιανοί, πλέον, μέσα στὴ διαδικασία μεταμορφώσεώς τους⁴². Στὴν πορεία τῆς θείας λειτουργίας καὶ συγκεκριμένα στὴ συνάφεια τῆς ἀνάγνωσις τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, μὲ τὴν εὐχὴ πού προηγεῖται τῆς ἀναγνώσεώς τους «Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν...», ζητεῖται ἀπὸ τὸ Χριστὸ νὰ φωτίσει μὲ τὸ φῶς Του τίς καρδιές καὶ νὰ ἀνοίξει τοὺς ὀφθαλμούς τοῦ νοός τῶν πιστῶν, ὥστε νὰ εἰσδύσουν σὲ πνευματικὸ νόημα τῆς διδαχῆς («Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλάνθρωπε Δέσποτα, τὸ τῆς θεογνωσίας ἀκήρατον φῶς καὶ τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιξον ὀφθαλμούς, εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν»). Στὴ συνέχεια τῆς εὐχῆς, ἀφοῦ προϋποτίθεται, πλέον, ὁ φωτισμὸς καὶ ἡ χάρις τοῦ Χριστοῦ, τὸ αἶτημα τῆς εὐχῆς ὑπεισέρχεται σὲ πρακτικότερα

³⁹ Ν. Β. Γκόγκολ, *Στοχασμοὶ στὴ θεία λειτουργία, μετάφρασις ...*, ἔκδ. β', Ἰ. Μ. Παρακλήτου, Ὠρωπὸς 1999, σ. 147-149.

⁴⁰ Βλ. Κ. Karaisaridis, *Il Cristo Trasfigurato nella tradizione spirituale ortodossa*, edizioni QIQAJON comunità di Boze 2008, σ. 47-68.

⁴¹ Πρβλ. Νικολάου Καβάσιλα, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, κεφ. Α-Γ, ΕΠΕ 22, σ. 48-50.

⁴² Πρβλ. Κ. Καραϊσαρίδη, *Ἀναβαθμοί...*, ὁ.π., σ. 59 κ.έξ. σημ. 105 κ.έξ.

θέματα, τὰ ὅποια προκύπτουν ἀπό τῆ χάρη καί τό φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ζητεῖ, δηλαδή, ὁ λειτουργικός εὐχετικός λόγος νά δοθεῖ στους πιστούς ὁ σωτήριος φόβος τοῦ Θεοῦ πού ὁδηγεῖ στήν τήρηση τῶν θείων ἐντολῶν, διότι μέ τήν πιστή τήρησή τους ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νά «καταπατεῖ τίς σαρκικές ἐπιθυμίες», ἀποκτᾷ δηλαδή ἔλεγχο πάνω στά πάθη του καί γίνεται ἱκανός, πλέον, νά «μετέλθῃ πνευματικῆς πολιτείας». Μέ ἄλλα λόγια νά φρονεῖ καί νά πράττει σύμφωνα μέ τό θέλημα τοῦ Θεοῦ καί νά δοξάζει μέ τήν ὅλη ζωή του τό πανάγιο ὄνομά Του. Τί σημαίνει ὁμως αὐτό; Ἀληθινή μεταμόρφωση, χριστοποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κατακλείδα τῆς εὐχῆς: «*Σὺ γάρ εἶ ὁ φωτισμός τῶν ψυχῶν καί τῶν σωμάτων ἡμῶν, Χριστέ ὁ Θεός...*» εἶναι διαπιστωτική καί ἐπιβεβαιωτική τοῦ ὅλου περιεχομένου τῆς εὐχῆς⁴³.

Γνωρίζουμε ἀπό τήν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας ὅτι ἡ ἀρχαία ἐκκλησία σ' αὐτό τό μέρος τῆς θείας λειτουργίας θεμελίωσε τήν ὀργανωμένη προσπάθεια κατήχησης τῶν ὑποψηφίων μελῶν της, τῶν κατηχουμένων. Δέν ἔβλεπε, δηλαδή, τήν ἀνάγνωση τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ὡς ἀπλή διαδικασία πληροφόρησης, ἐνημέρωσης πάνω στό νόμο τοῦ Θεοῦ καί τήν ἐν γένει εὐαγγελική διδασκαλία. Ἀλλά προσέβλεπε σέ μία συνεχῆ πνευματική πρόοδο τῶν κατηχουμένων, διαμέσου καί τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας καί τῆς μεταβολῆς πού ἐπιφέρει ἡ ἀκρόαση τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καί ἡ συμμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μέ τὰ ἐντάλματα πού ἐμπεριέχονται σ' αὐτόν⁴⁴.

Γι' αὐτό καί στή συνέχεια ὁ διάκονος καλεῖ τήν κοινότητα τῶν πιστῶν σέ προσευχή ὑπέρ τῶν κατηχουμένων: «*ἵνα ὁ Κύριος αὐτούς ἐλεήσει· κατηχήσῃ αὐτούς τόν λόγον τῆς ἀληθείας· ἀποκαλύψῃ αὐτοῖς τό εὐαγγέλιον τῆς δικαιοσύνης...*». Ἐνῶ ὁ ἱερέας στή σχετική εὐχή εὐχεται γιά τούς κατηχουμένους: «*...καταξίωσον αὐτούς ἐν καιρῷ εὐθέτω τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας, τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καί τοῦ ἐνδύματος τῆς ἀφθαρσίας...*», δηλαδή εὐχεται γιά τήν ἀληθινή μεταμόρφωσή τους πού θά γίνῃ μέ τό ἱερό βάπτισμα. Ἄν θά ἐπιχειρούσαμε μία σύγκρι-

⁴³ Ὁ π. Γεώργιος Μεταλληνός βλέπει σ' αὐτή τήν εὐχή μία ἀναλογία μέ τήν εὐχή τῆς ἐπίκλησης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, γιά τή μεταβολή τῶν Τιμίων Δώρων στήν εὐχαριστιακή ἀναφορά, μέ τήν ἔννοια τῆς «ὁμολογίας τῆς θείας χάρης γιά τήν ἀποδοχή τοῦ «Λόγου τοῦ Θεοῦ» καί τήν καρποφορία του στήν καρδιά» (βλ. *Ἡ θεολογική μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, Ἀθήνα 1995, σ. 134 κ.έξ.). Γιά τήν ἴδια εὐχή πληροφοριακά ἀναφέρουμε ὅτι ὁ J. Mateos μετά ἀπό ἐπισταμένη μελέτη τῆς χειρογράφου παραδόσεως κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι ὀφείλει τήν ἐμφάνισή της στήν παράδοση τῆς Παλαιστίνης, ἀφοῦ ἐμφανίζεται καί στή λειτουργία τοῦ Ἁγ. Ἰακώβου, καί ἀπό τήν Παλαιστίνη μεταφέρθηκε ὡς δάνειο στή βυζαντινὴ λειτουργικὴ παράδοση. Γιά περισσότερα βλ. J. Mateos, *Celebrarea Cuvântului în Liturgia Bizantină*. Πρόλογος ὑπό Robert F. Taft, S.J. καί μετάφραση μέ ὑποσημειώσεις ὑπό Cezar Login, Cluj-Napoca 2007, σ. 162 κ.έξ. μετά τῶν ὑποσημειώσεων.

⁴⁴ Ἐξάλλου ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς θεωρεῖ ὅτι προκύπτει ὠφέλεια πνευματική μέ μόνη τήν παρουσία τῶν ἀνθρώπων στή σύναξη ἀφοῦ βρίσκονται μέσα σέ ἕνα πνευματικό χώρο πού ἐνεργεῖ ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ (βλ. «*Μυσταγωγία*», PG 91, 701 κ.έξ.). Ὁ Δημήτριος Στανιλοάε σχολιάζοντας σ' αὐτό τό σημεῖο τῆ «*Μυσταγωγία*» τοῦ Ἁγίου Μαξίμου ἀναφέρει: «Ἡ παρουσία μέσα στήν Ἐκκλησία, πρό πάντων τήν ὥρα τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, εἶναι ὠφέλιμη ἀκόμη καί γι' αὐτούς πού δέν αισθάνονται νά μεταπλάθονται σ' αὐτό πού σημαίνεται μέ τήν κάθε βαθμίδα τῶν μυστηρίων, πού τελοῦνται μέσα στήν Ἐκκλησία. Εἶναι ὠφέλιμη γιά λόγους ἀντικειμενικούς. Μέσα στήν Ἐκκλησία εἶναι ἐπίσης παρόντες οἱ ἄγγελοι πού γράφουν αὐτούς πού ἔρχονται στήν Ἐκκλησία καί προσεύχονται γι' αὐτούς. Ἐκεῖνοι δηλαδή πού ἔρχονται στήν Ἐκκλησία, κοντά στό Θεό, ἔρχονται ἐπίσης κοντά στους ἀγγέλους ἢ σέ κοινωνία προσευχῆς μ' αὐτούς. Μ' αὐτό ἐγγράφονται μέσα στή μνήμη τῶν ἀγγέλων ἢ, κατά κάποιον τρόπο, μέσα στό ἴδιο τό εἶναι τῶν ἀγγέλων. Ἡ παρουσία μέσα στήν Ἐκκλησία εἶναι ἀκόμη ὠφέλιμη γιά τή χάρη πού εἶναι παρούσα μέσα στήν Ἐκκλησία, πρό πάντων κατά τήν ὥρα τῆς λειτουργίας, καί ἡ ὅποια, μέ ὅλα τὰ σύμβολα τῆς σωτηρίας πού τελειοποιοῦνται μέσα στήν Ἐκκλησία, ὁδηγεῖ βαθμιαία καθένα, σύμφωνα μέ τήν κατάστασή του, πρὸς τίς καταστάσεις πού ὑποσημαίνονται ἀπό τίς πύο ὑψηλές πράξεις καί λέξεις τῆς θείας λειτουργίας» (βλ. Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, εἰσαγωγῆ-σχόλια πρωτοπρ. Δημήτριος Στανιλοάε, μετάφρ. Ἰγνάτιος Σακαλῆς, ἐκδ. Ἀποστ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1973, σ. 226-227, σημ. 76).

ση τῆς μεταμορφωτικῆς σχέσεως Χριστοῦ καί πιστοῦ στή διαδικασία τῆς ἱεράς προσκομιδῆς, πού ἤδη ἀναφερθήκαμε, καί στή θέση τῆς ἀναγνώσεως τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, θά λέγαμε ὅτι ὁ Χριστός κατά τήν ἱερουργική διαδικασία τῆς προσκομιδῆς εἶναι κρυμμένος μέσα στό ἱερό βῆμα, στήν πρόθεση, καί ἡ μεταμορφωτική βοήθεια πρὸς τοὺς χριστιανούς εἶναι προσωπική, μυστική, ἐμπειρική γιά τόν καθένα χωριστά. Τώρα, μέ τήν ἀνάγνωση τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου, ὁ Κύριος εἶναι παρών, ἐνώπιον ὅλων φανερά καί ταυτόχρονα μυστικά, ὁμιλεῖ σέ πρῶτο πρόσωπο καί ὅσοι προσέχουν ἰδιαίτερα τά λόγια Του ἀλλοιώνονται πνευματικά καί συμμορφώνονται σύμφωνα μέ τίς θεῖες ἐπιταγές Του. Ἐξάλλου, ἡ ὅλη διαδικασία τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου, σύμφωνα μέ τήν τάξη τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας, ἐπιδιώκει αὐτό ἀκριβῶς, νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι ὁ Κύριος βρίσκεται ἀνάμεσά μας καί μᾶς διδάσκει μέ τά θεῖα καί σωτήρια λόγια Του καί ἀναμένει τήν πλήρη ἀνταπόκρισή μας καί συμμόρφωση μέ τίς θεῖες ἐντολές Του⁴⁵.

Γνωρίζουμε ὅτι στήν εὐχή τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπίκλησης ζητεῖται ἡ κάθοδος τοῦ Παναγίου Πνεύματος μέ διπλό στόχο, νά ἀγιαστεῖ καί ἡ κοινότητα καί τά «προκειμένα δῶρα». Δηλαδή, πρὶν ἢ ταυτόχρονα μέ τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων, ζητᾶμε ἀπό τόν Κύριο νά στείλει τό Πνεῦμα τό Ἅγιο καί σέ μᾶς, στήν εὐχαριστιακή κοινότητα. Αὐτό σημαίνει ὅτι καί ἐμεῖς εἴμαστε μέσα στή διαδικασία τῆς μεταμορφώσεως. Βέβαια γιά τά εὐχαριστιακά δῶρα χρησιμοποιοῦμε τόν ἀκριβῆ λειτουργικό ὄρο μεταβολή. Ὅμως σ' αὐτή τήν ἱερουργική διαδικασία, ὅπως ὁ Κύριος μετά τόν καθαγιασμό εἶναι πλέον εὐχαριστιακά παρών ἐνώπιον τῆς κοινότητας, ἔτσι καί ἡ κοινότητα παρίσταται ἐνώπιον τοῦ Κυρίου μεταμορφωμένη, ἀγιασμένη, ἀνάλογα μέ τή δεκτικότητα καί τό πνευματικό ἐπίπεδο ἑνός ἐκάστου τῶν μελῶν της.

Γί αὐτό καί τήν ὥρα τοῦ καθαγιασμοῦ τά λόγια τῆς κοινότητας εἶναι καθαρά δοξολογικά: «Σέ ὑμνοῦμεν, σέ εὐλογοῦμεν, σοί εὐχαριστοῦμεν Κύριε...». Ὅπως, δηλαδή, τότε κατά τή θεία μεταμόρφωση οἱ μαθητές δέν ἐπιθυμοῦσαν τίποτε ἄλλο παρά μόνο νά παραμείνουν μέσα σ' αὐτή τή θεοποιό κατάσταση τῆς ἐνατένισης τοῦ μεταμορφωθέντος ἐνώπιόν τους Χριστοῦ, ἔτσι καί τώρα στή θεία λειτουργία μπροστά στή μεγαλειώδη αὐτή συγκατάβαση τοῦ Θεοῦ καί τήν ὑψίστη ἀποκάλυψη τῆς θείας ἀγαθότητος καί εὐσπλαχνίας Του γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου οἱ πιστοί ἀναφωνοῦν μέ θάμβος τά λόγια τοῦ ὡς ἄνω ὕμνου: «Σέ ὑμνοῦμεν, σέ εὐλογοῦμεν, σοί εὐχαριστοῦμεν Κύριε...». Ἐδῶ, δηλαδή, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι καί ἐμεῖς οἱ πιστοί ἔχουμε τή δυνατότητα νά ἐκφράζουμε ἀντίστοιχα βιώματα μέ τοὺς τρεῖς πρόκριτους μαθητές Πέτρο, Ἰάκωβο καί Ἰωάννη, τοὺς μάρτυρες τῆς θείας μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου στό ὄρος Θαβῶρ.

Γιά νά ὀλοκληρώσουμε τήν ἀναφορά μας στήν προσοικείωση τῶν σταδίων τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, πού συνθέτουν τόν ἐορταστικό πυρήνα τῶν δεσποτικῶν ἐορτῶν, ἀπό μέρους τοῦ πιστοῦ, δηλαδή τή μετάβαση ἀπό τή μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ στή μεταμόρφωση τοῦ πιστοῦ, θά κάνουμε μία ἐνδεικτική ἀναφορά στήν ἐορτή τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου καί, βέβαια, ὅσα θά λεχθοῦν ἰσχύουν ἐν πολλοῖς καί γιά ὅλες τίς ἐορτές τοῦ Κυρίου.

Μέ τό λειτουργικό λόγο τῆς ἐορτῆς, βιβλικά ἀναγνώσματα καί ὕμνολογία, ἐκτός τοῦ ὅτι περιγράφεται ὁ ἱστορικός πυρήνας τῆς ἐορτῆς, ἀκόμη ἀπό τά προδρομικά στοιχεῖα, δηλαδή τίς ἐμφανίσεις τοῦ Χριστοῦ στήν Παλαιά Διαθήκη ὡς ἄσαρκου Λόγου τοῦ Θεοῦ, μέχρι καί τή διήγηση τοῦ περιστατικοῦ τῆς ἐπί τό ὄρος Θαβῶρ μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου, ἐκτός τοῦ ὅτι

⁴⁵ Πρὸβλ. Κ. Karaisaridis, *Il Cristo Trasfigurato...*, ὁ.π., σ. 53 καθώς καί σημ. 15, σ. 53-54..

γίνεται ἀνάλυση θεολογική τοῦ καθ' αὐτοῦ γεγονότος τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου⁴⁶, γίνεται ταυτόχρονα καί ἓνα κάλεσμα στόν ἄνθρωπο γιά τή δική του ἐν Χριστῷ μεταμόρφωση.

Ἀπό αὐτόν ἀκόμη τό μικρό ἔσπερινό στά δύο πρῶτα στιχηρά ἐπισημαίνουμε: «Δεῦτε νῦν τήν κρείττονα ἀλλοιωθέντες ἀλλοίωσιν...», «Ὡ φιλοθεάμονες, τῶν ὑπέρ νοῦν καί φιλήκοι, μυστικῶς ἐποπτεύσωμεν...». Στό δοξαστικό τῆς λιτῆς ὑπάρχει ἡ εὐθεία πρόσκληση: «Δεῦτε ἀναβῶμεν εἰς τό ὄρος Κυρίου, καί εἰς τόν οἶκον τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καί θεασώμεθα τήν δόξαν τῆς Μεταμορφώσεως αὐτοῦ...». Στό προτελευταῖο τροπάριο τοῦ δευτέρου κανόνα τῆς ἐνάτης ὠδῆς ὑπάρχει ἡ προτροπή τοῦ ποιητῆ: «Δεῦτε μοι πείθεσθε λαοί, ἀναβάντες εἰς τό ὄρος τό Ἅγιον, τό ἐπουράνιον, ἀὔλως στῶμεν ἐν πόλει ζῶντος Θεοῦ, καί ἐποπτεύσωμεν νοῖ θεότητα ἄῦλον, Πατρός καί Πνεύματος, ἐν Υἱῷ μονογενεῖ ἀπαστράπτουσαν».

Στό τελευταῖο αὐτό τροπάριο τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ βλέπουμε καθαρά ὅτι ὁ ποιητής μᾶς καλεῖ νά τόν ὑπακούσουμε καί νά ἀνεβοῦμε πνευματικά στό «ὄρος τό Ἅγιον, τό ἐπουράνιον», δηλαδή ἀπό τό Θαβώρ νοερά νά στραφοῦμε στόν οὐρανό, στήν οὐράνια κατάσταση. Πιό συγκεκριμένα «ἀὔλως στῶμεν ἐν πόλει ζῶντος Θεοῦ» καί ἀκόμη μέ μεγαλύτερη σαφήνεια: «καί ἐποπτεύσωμεν νοῖ θεότητα ἄῦλον». Δηλαδή δέ γίνεται λόγος γιά μία πνευματική ἀνάβαση γενικά, ἀλλά πολύ καθαρά ὁ λόγος εἶναι γιά τό τρίτο στάδιο τῆς πνευματικῆς διαδικασίας πού ἔπεται τῆς κάθαρσης καί τοῦ φωτισμοῦ, δηλαδή τή θέωση. Τό λέγει καθαρά ἡ κατακλείδα τοῦ ὕμνου, πού μᾶς καλεῖ νά δοῦμε τή «θεότητα ἄῦλον, πατρός καί πνεύματος, ἐν Υἱῷ μονογενεῖ ἀπαστράπτουσαν».

Ἀσφαλῶς καί τά λόγια τοῦ ὕμνου δέ λέγονται «ποιητικῆ ἀδεία», δέν πρόκειται ἐπ' οὐδενί γιά συναισθηματική ἔξαρση, ἀφοῦ σέ ἄλλους ὕμνους περιγράφεται καί τό «πῶς» αὐτῆς τῆς πνευματικῆς ἀνόδου, τῆς θεοπτείας. Γίνεται δηλαδή λόγος καί γιά τήν κάθαρση καί τό φωτισμό ὡς ἀπαραίτητων προϋποθέσεων γι' αὐτήν τήν πνευματική ἄνοδο.

Στό πρῶτο στιχηρό τροπάριο καί στό δεύτερο ἀπόστιχο τοῦ μικροῦ ἔσπερινοῦ ὁ δρόμος γιά τήν πνευματική ἄνοδο ταυτίζεται μέ τήν ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν: «...εὐσεβῶς καί γῆθεν, ἐφ' ὑψηλοτάτην, τῶν ἀρετῶν περιωπήν, ἀνενεχθέντες...» καί «φέγγει τῶν ἀρετῶν, ἐκλάμποντες προσβῶμεν, ἐν ὄρει τῷ ἁγίῳ». Ὁ ἀγώνας γιά τίς ἀρετές, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, εἶναι ἡ σταθερή καί σίγουρη βάση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί ἀποτελεῖ κεντρικό πυρήνα στό στάδιο τῆς πνευματικῆς κάθαρσης. Ἀλλά καί ἀκόμη βαθύτερα, ἐπειδή ὅλα ξεκινοῦν ἀπό τούς λογισμούς, στήν πορεία πρὸς τήν κάθαρση πρέπει νά ἀντιμετωπισθοῦν σωστά πνευματικά καί οἱ λογισμοί. Ὁ «οἶκος» τῆς ἡμέρας ἀναφέρει: «Ἐγέρθητε οἱ νωθεῖς, μή πάντοτε χαμερπεῖς· οἱ συγκάμπτοντες εἰς τήν ψυχήν μου λογισμοί, ἐπάρθητε καί ἄρθητε εἰς τό ὕψος τῆς θείας ἀναβάσεως».

Βέβαια ὁ μεταπτωτικός ἄνθρωπος ἔχει νοῦ ἐσκοτισμένο καί χρειάζεται τό φῶς τοῦ Χριστοῦ, τή χάρη τοῦ παναγίου Πνεύματος, ὄχι μόνο στό δεύτερο στάδιο τῆς πνευματικῆς ζωῆς πού εἶναι ὁ φωτισμός, ἀλλά γιά νά ἀποφασίσει νά μπεῖ στό στάδιο τῆς καθάρσεως καί νά ἔχει μία σχετική πρόοδο. Γι' αὐτό καί ἡ ὕμνολογία τῆς ἡμέρας, μέσα στή θεολογική καί πνευματική πληρότητα πού τή διακρίνει, στρέφεται καί στήν ἐκζήτηση τοῦ θείου φωτισμοῦ γιά τήν πραγμάτωση τοῦ πνευματικοῦ στόχου. Στό δεύτερο τροπάριο τῆς λιτῆς ἀναφέρεται τό αἶτημα πρὸς τό Χριστό: «καταύγασον καί ἡμᾶς τῷ φωτί τῆς σῆς ἐπιγνώσεως, καί ὀδήγησον ἐν τῇ τρίβῳ τῶν ἐντολῶν σου». Ἐδῶ βλέπουμε ὅτι ζητεῖται τό φῶς τοῦ Χριστοῦ, ὄχι μόνο γιά τήν εἴσοδο στήν ὁδό

⁴⁶ Γιά ὅλα αὐτά βλ. Κ. Karaisaridis, *Il Cristo Trasfigurato...*, ὁ.π., σ. 58-63.

τῆς θεογνωσίας, ἀλλά καί γιά τήν ἔμπρακτῆ ἀπόδειξή της, πού εἶναι ἡ ὁδός τῶν ἀρετῶν. Στό δοξαστικό τῆς λιτῆς λέγεται: «*φωτί προσλάβωμεν φῶς· ὑμνήσωμεν εἰς τοὺς αἰῶνας*». Δηλαδή, μόνο μέ τό φωτισμό τοῦ Θεοῦ θά προσεγγίσουμε τό ἄκτιστο φῶς καί ἔτσι εὐρισκόμενοι σ' αὐτό τό πνευματικό ὕψος θά μπορέσουμε νά προσκυνήσουμε τόν Τριαδικό Θεό αἰῶνια.

Ἔτσι, βλέπουμε πῶς, ὅ,τι ἔπραξε ὁ Θεός, καλεῖται κατὰ ἀναλογία καί μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐγκολπώσεως τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ νά πράξει καί ὁ πιστός.

Ὁ λειτουργικός, δηλαδή, λόγος εἶτε στὰ εὐχολογικά κείμενα τῶν ἱερῶν μυστηρίων, εἶτε στὰ ὑμνολογικά καί λιτανευτικά κ.ἄ. λειτουργικά σχήματα ἐπιδιώκει νά φέρει ἔμπροσθέν μας αὐτὴ τὴ διπλὴ πραγματικότητα. Τί ἔπραξε δηλαδή ὁ Θεός χάριν τῆς σωτηρίας μας καί τί ὀφείλουμε νά πράξουμε ἐμεῖς, ἀνταποκρινόμενοι στὴν κίνηση πρὸς ἐμᾶς τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ πού προτείνεται σὲ μᾶς δὲν εἶναι ἀπλὰ μία παρακίνηση, ἀλλὰ παρουσιάζεται διὰ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ὡς ἡ μόνη δυνατότητα οἰκείωσης τοῦ ὑπὸ τῆς ἐορτῆς σηματομένου γεγονότος, πού ἐνέργησε ὁ Θεός «*δι' ἡμᾶς καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν*»⁴⁷. Μάλιστα δὲ ὅλα τὰ ὡς ἄνω, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, ἀποκοτῶν μία ἐπικαιρότητα, ὀφείλουν νά συμβοῦν τώρα. Ἄρα, τὸ μεταμορφωτικό ἀποτέλεσμα πρέπει νά συντελεσθεῖ ἀνυπερθέτως, χωρὶς ἀναβολή, τώρα, γιὰ νά ἔχουν ἀποτελεσματικότητα τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ καί σὲ μᾶς προσωπικά. Ὁ λειτουργικός λόγος εἶτε ὡς εὐχετικός λόγος εἶτε ὡς δέηση ἐκφέρεται σὲ πληθυντικὸ ἀριθμό, διότι ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, ἐπιδιώκει νά ἐμπεδώσει τὸ πνεῦμα τῆς «*τῶν πάντων ἐνώσεως*», νά ἐνώσει ὅλους μὲ τὸ Χριστὸ καί φυσικά καί μεταξύ τους. Καί βέβαια αὐτὴ ἡ ἐπιδιωκόμενη ἐνότητα διαφέρει ἀπὸ αὐτὸ πού ἐπιδιώκουν διάφορες κοινωνικὲς ομάδες, σύλλογοι κ.λπ. «*Στὴ θεία λειτουργία δὲν ἐπιδιώκεται ἡ συμφωνία τῶν πολλῶν μεταξύ τους, οὔτε ἡ ἐνότητα μεταξύ τους, παρὰ τίς βαθύτατες ἀντιθέσεις, ἀλλὰ ὅλοι καί τὰ πάντα τείνουν νά γίνουν ἓνα, ὅπως καί ὁ Χριστὸς εἶναι ἓνας. Αὐτὸ τὸ «ἓνα» νοεῖται ὡς ἐνότητα σκέψης, βούλησης, πράξης καί ἀκόμη εἶναι ἐνότητα μὲ προορισμὸ τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ὅπου «τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός»⁴⁸.*

Σὲ ὅλους τοὺς ὕμνους τῆς Ἐκκλησίας, συνήθως στὴν κατακλείδα τους, ὑπάρχει κάτι πού ἀφορᾷ τὴν κοινότητα, τοὺς πιστοὺς, τοὺς ἀκροατὲς τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Αναφέρω χαρακτηριστικὰ τὸ δοξαστικό τοῦ ἔσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς: «*Δεῦτε, λαοὶ τὴν τρισυπόστατον θεότητα προσκυνήσωμεν...*». Κατ' ἀρχὰς καλοῦνται οἱ πιστοὶ νά προσκυνήσουν τόν Τριαδικό Θεό καί ἀναλύεται στὴ συνέχεια ὁ ἰδιαίτερος ρόλος τοῦ κάθε τριαδικοῦ προσώπου στὸ ἔργο τῆς σωτηρίας μας, ὥστε στὸ τέλος μὲ εὐγνωμοσύνη ἄπειρη καλοῦμαστε νά ἀναφωνήσουμε: «*Τριάς ἀγία, δόξα σοι*». Ἐπίσης, στὸ δοξαστικό τοῦ ἔσπερινοῦ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τυφλοῦ: «*Κύριε παράγων ἐν τῇ ὁδῷ, εὖρες ἄνθρωπον τυφλὸν ἐκ γενετῆς...*», ἐνῶ ἀναπαράγεται ὁλόκληρη, σχεδόν, ἡ εὐαγγελικὴ διήγησις⁴⁹, στὸ τέλος τοῦ ὕμνου ὑπάρχει ἡ προτροπὴ - συμμόρφωση: «*Διὸ βοῶμεν καὶ ἡμεῖς· ἐλέησον ἡμᾶς*». Στὸ Ἀναστάσιμο Θεοτοκίο τοῦ πλ. α' ἤχου «*Ἐν τῇ ἐρυθρᾷ θαλάσῃ...*» ἡ κατακλείδα εἶναι: «*ὁ ὢν καὶ προῶν καὶ φανείς ὡς ἄνθρωπος, Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς*». Μέσα σὲ ἓναν ὕμνο βλέπουμε τίς προτυπώσεις τίς σχετιζόμενες μὲ τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρία καί, εἰδικότερα στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, τὴν πραγματοποίησι τῆς ἐπαγγελίας καί τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς πού εἶναι ἡ προσφερόμενη δυνατότητα σωτηρίας.

⁴⁷ Ἔτσι δικαιολογεῖται ἀπόλυτα ἡ φράση «*δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν*» τῆς εὐχῆς τῆς ἀπολύσεως στίς περισσότερες ἀπὸ τίς δεσποτικὲς ἐορτές.

⁴⁸ Κ. Καραϊσαρίδης, *Ἐμπειρίες...*, ὅ.π., σ. 40.

⁴⁹ Πρβλ. *Ἰωάν.* 9, 1-38.

Υπάρχουν τροπάρια που ή προτεινόμενη συμμόρφωση είναι έντελως ξεκάθαρη. Στο ιδίωμα των αίνων της Μ. Δευτέρας, που ψάλλεται την Κυριακή των Βαΐων το έσπέρας, υπάρχει ή σαφέστατη προτροπή της συμπόρευσης με τον Κύριο που πορεύεται προς το έκούσιο πάθος: «... δεϋτε οὖν καὶ ἡμεῖς κεκαθαρμέναις διανοίαις, συμπορευθῶμεν αὐτῷ καὶ συσταυρωθῶμεν καὶ νεκρωθῶμεν δι' αὐτὸν ταῖς τοῦ βίου ἡδοναῖς· ἵνα καὶ συζήσωμεν αὐτῷ καὶ ἀκούσωμεν βοῶντος αὐτοῦ· οὐκέτι εἰς τὴν ἐπίγειον Ἱερουσαλήμ διὰ τὸ παθεῖν, ἀλλὰ ἀναβαίνω πρὸς τὸν Πατέρα μου καὶ Πατέρα ὑμῶν καὶ Θεὸν μου καὶ Θεὸν ὑμῶν· καὶ συνανηψῶ ὑμᾶς εἰς τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν».

Ορισμένες, δηλαδή, φορές ή προτροπή υπάρχει στην ἀρχή τοῦ ὕμνου καὶ ἀναλύεται στή συνέχεια ή αἰτία τῆς αἰτούμενης συμμόρφωσής μας ή τὰ ἀποτελέσματα που θὰ προκύψουν ἀπὸ αὐτὴ τὴ στάση μας. Ἄλλοτε περιγράφεται τὸ ἐορταζόμενο γεγονός ή γίνεται ἀναφορὰ σὲ κάποιο ἐορταζόμενο πρόσωπο καὶ στὸ τέλος, σὰν συμπέρασμα προκύπτει ή ἀναγκαιότητα, τὸ ἐπιβεβλημένο τῆς συμμόρφωσής μας. Ἄλλοτε υπάρχει παράλληλα διήγηση καὶ πρόταση συμμόρφωσης: «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι, προσκυνήσωμεν Ἅγιον Κύριον Ἰησοῦν τὸν μόνον ἀναμάρτητον...». Ἄλλοτε υπάρχει ξεκάθαρα τὸ ζητούμενο ἀποτέλεσμα ὡς προσευχὴ μέσα στὸν ἴδιο τὸν ὕμνο: «Βασιλεῦ οὐράνιε, παράκλητε, τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας... ἔλθε καὶ σκήνωσον ἐν ἡμῖν καὶ καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ πάσης κηλίδος καὶ σῶσον ἀγαθὲ τὰς ψυχὰς ἡμῶν». Ἡ ή γνωστὴ προσευχὴ «Παναγία Τριάς ἐλέησον ἡμᾶς...».

Θὰ πρέπει δὲ νὰ λεχθεῖ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ νοήματα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ἀκούγονται μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα προσευχῆς. Οἱ πιστοὶ, ἤδη στὸ ἄκουσμά τους, κάνουν το σταυρὸ τους, δηλαδή μπαίνουν ἅμα τῷ ἀκούσματι στή διαδικασία οἰκειώσεως τοῦ θεολογικοῦ καὶ πνευματικοῦ τους νοήματος, χωρὶς καμία καθυστέρηση χρονικὴ, ἐφόσον εἶναι νήφοντες καὶ ζηλωτὲς καὶ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ τὰ ἀκούσουν ὡς νοήματα καὶ νὰ τὰ κατανοήσουν σὲ κάποιο βαθμὸ λόγω παιδείας καὶ πνευματικῆς στάθμης. Ἄλλως λέγονται εἰς ὧτα μὴ ἀκουόντων.

Ἐπειδὴ, ὅμως, ὁμιλοῦμε με βάση τὴ δεοντολογικὴ θέση, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε με βάση καὶ ὅσα ὡς τώρα ἐκτέθηκαν ὅτι ὁ στόχος τοῦ λειτουργικοῦ λόγου εἶναι καθαρὰ μεταποιητικός. Με τὴ χαρισματικὴ του διάσταση καὶ τὴν προσευχητικὴ διάθεση ὅσων τὸν ἐκφέρουν ή τὸν ἀκοῦν, ἐπιδιώκει νὰ μεταπλάσει τὸν ἄνθρωπο σὲ μία κατάσταση ὅμοια με τὸ περιεχόμενό του. Ἐπομένως, ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ γίνεῖ αὐτὸς που ἀναγγέλλεται, κηρύττεται ή προτείνεται ἀπὸ τὸ λειτουργικὸ λόγο. Γί αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαθῆς ή ἀπλὸς ἀκροατῆς. Καλεῖται σὲ ἕναν ἐσωτερικὸ ὑπαρξιακὸ διάλογο με τὸ λειτουργικὸ λόγο καὶ σὲ μία πορεία ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς συμμόρφωσης.

Ἐπομένως, ὁ λειτουργικὸς λόγος δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ δικαίωση. Δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ λόγο ὑπαρξης. Υπάρχει γιὰ νὰ ἐπιφέρει ἕνα θεολογικὸ ή πνευματικὸ ἀποτέλεσμα. Αὐτὸ εἶναι νὰ μὴσει τὸν ἄνθρωπο σὲ αὐτὸ που ἐνήργησε ὁ Θεός, ὥστε νὰ τὸν προετοιμάσει καὶ νὰ τὸν προτρέψει σ' αὐτὸ που καλεῖται ὁ ἴδιος νὰ πράξει.

Βέβαια ἐδῶ ἀνοίγει ἕνα μεγάλο κεφάλαιο ἀναφορᾶς στὶς προϋποθέσεις τῆς ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερης πνευματικῆς καρποφορίας τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Ἀναφέρω ἐδῶ μόνο ὅτι ἐλλοχεύει πάντα ὁ κίνδυνος νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ λειτουργικὸς λόγος, «τὰ ἱερὰ γράμματα», ἐνεργοῦν ἐρήμην τῆς συμμετοχῆς μας ή, ἐπίσης, ὅτι ή μοναδικὴ μας ὑποχρέωση εἶναι νὰ λεχθῶν αὐτὰ τὰ λόγια, ἀκόμη εἰκὴ καὶ ὡς ἔτυχε, χωρὶς σπουδὴ ἐμβάθυνσης καὶ κατανόησης, συμμετοχῆς, πράγμα τὸ ὁποῖο εἶναι τυπολατρία καὶ νομικιστικὴ θεώρηση τῆς λατρείας τοῦ ζῶντος Θεοῦ καὶ

του λειτουργικού λόγου, ο οποίος έχει προορισμό να «λειτουργεί», να απεργάζεται τη σωτηρία μας.

Ο ίδιος ο Κύριος με την παραβολή του Τελώνου και του Φαρισαίου μάς δίδαξε ότι μέσα από τη λατρευτική-προσευχητική διαδικασία καθρεφτίζεται ή ποιότητα της σχέσης του ανθρώπου με το Θεό και το συνάνθρωπό του, ή στάθμη της πνευματικής του πορείας. Και μάλιστα έκανε λόγο για την αναποτελεσματικότητα της προσευχής και της εν γένει πνευματικής κατάστασης του Φαρισαίου και την αποτελεσματικότητα της ταπεινής και με συναίσθηση καρδιάς προσευχής του Τελώνου, ή οποία τον προσήγαγε στο Θεό. Ο λειτουργικός λόγος από μόνος του, όπως και οι αγαθές πράξεις του Φαρισαίου, δεν έφεραν τη δικαίωση. Ένω ο λειτουργικός λόγος συνοδευόμενος με συναίσθηση, κατανόηση των λεγόμενων και πνεύμα γνήσιας μετάνοιας οδηγεί στο αληθινό βίωμα, μέχρι το θρόνο του Θεού.

Σ' αυτή τη συνάφεια θεωρώ χρήσιμη την αναφορά σε μία διδασκαλία του γέροντος Σωφρονίου Σαχάρωφ, όπου πιστεύω ότι φαίνεται ξεκάθαρα όχι μόνο η συνάφεια βιβλικού και λειτουργικού λόγου, αλλά η συμπόρευση αυτών μέσα στην ιστορία της Εκκλησίας απ' αρχής και μέχρι των εσχάτων: «Η σωτηρία παρέχεται εις τόν κόσμον διά της λειτουργικής ιερουργίας, ιδιαίτερα εις όσους διψούν να δεχθούν την εύλογίαν του Ουρανίου Πατρός. Ουδέν ισάξιον ή παρόμοιον ύπάρχει πρός τό έργον του Χριστου διά την απολύτρωσιν του ανθρώπινου γένους. Εκείνοι δέ στους όποιους είναι έμπειστημένη ή διακονία της συσταθείσης υπό του Κυρίου λειτουργίας, βοηθούν τους αδελφούς εν τη πορεία αυτών πρός την άθανασίαν. Εν τη διακονία ταύτη ή Εκκλησία εύχεται (λειτουργικός λόγος) ήδη επί δύο χιλιετίας μερμινώσα, ως ο Απόστολος Παυλος (βιβλικός λόγος), όπως δοθη εις τους ανθρώπους ή αληθής επίγνωσις των αποκεκαλυμμένων υπό του Θεου πραγμάτων· ίνα δυνηθούν ούτοι «καταλαβέσθαι σύν πᾶσι τοις άγίοις τί τό πλάτος και μήκος και βάθος και ύψος» του υπέρ ήμων σχεδίου του Δημιουργου, του όρισθέντος πρό καταβολής κόσμου διά την υίοθεσίαν ήμων εν τῷ ήγαπημένῳ Αύτου Υίῳ (βλ. Έφεσ. γ', 14-21, α', 5)»⁵⁰.

4. Συμπερασματικά...

Από την όλη πραγμάτευσή μας φάνηκε καθαρά ότι ύπάρχει απόλυτη συνάφεια θεολογίας και λειτουργικού λόγου.

Ο λειτουργικός λόγος αναπαράγει, επικαιροποιεί, υπομνηματίζει τό βιβλικό λόγο και, εν τέλει, επιδιώκει να πράξει τά ίδια αποτελέσματα που είναι: άφενός, ή δοξολογία του Τριαδικου Θεου και ή ύμνηση των εκλεκτών Του και, αφετέρου, ο άγιασμός του λάτρη.

Ο λειτουργικός λόγος κινείται επακριβώς πάνω στον άξονα της εκπεφρασμένης πίστης της Εκκλησίας μέσω των δογματικων εκφάνσεών της. Πολλές φορές επιχειρεί επεξήγηση των δογμάτων και απόδοση δυσνόητων έννοιων με πλαστικές και ποιητικές εκφράσεις.

Κύριος στόχος του είναι να φτάσουν να άγγίξουν καλύτερα τό νοῦ και την καρδιά των μελών της λατρεύουσας κοινότητας.

Και τελικός στόχος του είναι ή μεταποίηση των πιστών, να υποστοῦν την «εὐπρεπεστάτην αλλοίωσιν», γι' αυτό και είναι παρακινητικός, προτρεπτικός.

⁵⁰ Αρχιμ. Σωφρόνιος (Σαχάρωφ), *Όψόμεθα τόν Θεόν καθώς έστι*, μετάφραση εκ του ρωσικού ιερομονάχου Ζαχαρίου, έκδ. β', Ι. Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Τιμίου Προδρόμου, Έσσεξ Αγγλίας 1993, σ. 362.

Προσκαλεῖ τούς μετέχοντας νά φτάσουν στό ἐπίπεδο τῶν ὑπό τοῦ λειτουργικοῦ λόγου σημειομένων, νά ἐγκολπωθοῦν, νά οικειοποιηθοῦν τά περιγραφόμενα ἔργα τοῦ Θεοῦ καί νά ἀνταποκριθοῦν στό κάλεσμα τῆς θεοκοινωνίας.

Ὁ ἀκροατής τοῦ λειτουργικοῦ λόγου καλεῖται νά γίνεῖ τέτοιος οἷος τά λόγια τοῦ λειτουργικοῦ λόγου.